॥ प्रमाणमीमांसा ॥

अनन्तदर्शनज्ञानवीर्यानन्दमयात्मने ।
नमोऽर्हते कृपाक्लृप्तधर्मतीर्थाय तायिने ॥ १ ॥
बोधिबीजमुपस्कर्तुं तत्त्वाभ्यासेन धीमताम् ।
जैनसिद्धान्तसूत्राणां स्वेषां वृत्तिर्विधीयते ॥ २ ॥

ननु यदि भवदीयानीमानि जैनसिद्धान्तसूत्राणि तर्हि भवतः पूर्वं कानि किमीयानि वा तान्यासन्निति, अत्यल्पमिदमन्वयुङ्क्थाः, पाणिनिपिङ्गलकणादाक्षपादादिभ्योऽपि पूर्वं कानि किमीयानि वा व्याकरणादिसूत्राणीत्येतदपि पर्यनुयुङ्क्ष्व, अनादय एवैता विद्याः संक्षेपविस्तरविवक्षया नवनवीभवन्ति। तत्तत्कर्तृकाश्चोच्यन्ते। किं नाश्रौषीर्न कदाचिदनीदृशं जगदिति। यदि वा प्रेक्ष्य स्ववाचकमुख्यविरचितानि सकलशास्त्रचूडामणिभूतानि तत्त्वार्थसूत्राणीति ॥ यद्येवमकलङ्कधर्मकीर्त्यादिवत् प्रकरणमेव किं नारभ्यते किमनया सूत्रकारत्वाहोपुरुषिकया, मैवं वोचः, भिन्नरुचिर्ह्ययं जनस्ततो नास्य स्वेच्छाप्रतिबन्धे लौकिकं राजकीयं वा शासनमस्तीति। यत्किञ्चिदेतत्। तत्र वर्णसमूहात्मकैः पदैः पदसमूहात्मकैः सूत्रैः सूत्रसमूहात्मकैः

प्रकरणैः प्रकरणसमूहात्मकैराह्निकैराह्निकसमूहात्मकैः पञ्चभिरध्यायैः शास्त्रमेतदरचयदाचार्यः। तस्य च प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गमभिधेयमभिधातुमिदमादिसूत्रम् ॥

॥ अथ प्रमाणमीमांसा ॥ १–१–१ ॥

अथेत्यस्याधिकारार्थत्वाच्छास्त्रेणाधिक्रियमाणस्य प्रस्तूयमानस्य प्रमाणस्याभिधानात्सकलशास्त्रतात्पर्यव्याख्यानेन प्रेक्षावन्तो बोधिताः प्रवर्त्तिताश्च भवन्ति । आनन्तर्यार्थो वाऽथ शब्दः शब्दकाव्यछन्दोनुशासनेभ्योऽनन्तरं प्रमाणं मीमांस्यत इत्यर्थः । अनेन शब्दानुशासनादिभिरस्यैककर्तृकत्वमाह । अधिकारार्थस्य चाथशब्दस्यान्यार्थनीयमानकुसुमदामजलकुम्भादेर्दर्शनमिव श्रवणं मङ्गलायाऽपि कल्पत इति, मङ्गले च सति परिपन्थिविघ्नविघातादक्षेपेण शास्त्रसिद्धिरायुष्मच्छ्रोतृकता च भवति । परमेष्ठिनमस्कारादिकं तु मङ्गलं कृतमपि न निवेशितं लाघवार्थिना शास्त्रकारेणेति,

प्रकर्षेण संशयादिव्यवच्छेदेन मीयते परिच्छिद्यते वस्तुतत्त्वं येन तत्प्रमाणं प्रमायां साधकतमं, तस्य मीमांसोद्देशादिरूपेण पर्यालोचनम् । त्रयी हि शास्त्रस्य प्रवृत्तिरुद्देशो लक्षणं परीक्षा च, तत्र नामधेयमात्रकीर्त्तनमुद्देशः यथेदमेवसूत्रम्, उद्दिष्टस्यासाधारणधर्म्मवचनं लक्षणम्, तद्द्वेधा सामान्यलक्षणं विशेषलक्षणं च, सामान्यलक्षणमनन्तरमेवसूत्रम्, विशेषलक्षणं विशदः प्रत्यक्षमिति । विभागस्तु विशेषलक्षणस्यैवाङ्गमिति न पृथगुच्यते । लक्षितस्येदमित्थं भवति नेत्थमिति न्यायतः परीक्षणं परीक्षा, यथा तृतीयसूत्रम् । पूजितविचारवचनश्च मीमांसाशब्दस्तेन न प्रमाणमात्रस्यैव विचारोऽत्राधिकृतः किन्तु तदेकदेशभूतानां दुर्नयनिराकरणद्वारेण परिशोधितमार्गाणां नयानामपि, " प्रमाणनयैरधिगम " इति हि वाचक मुख्यः। सकलपुरुषार्थेषु मूर्द्धाभिषिक्तस्य सोपायस्य सप्रतिपक्षस्य मोक्षस्य च, एवं हि पूजितो विचारो भवति। प्रमाणमात्रविचारस्तु प्रतिपक्ष-

निराकरणपर्यवसायी वाक्कलहमात्रं स्यात्, तद्विवक्षायां तु अथ प्रमाणपरीक्षेत्येव क्रियेत, तत् स्थितमेतत् प्रमाणनयपरिशोधित-प्रमेयमार्गं सोपायं सप्रतिपक्षमोक्षं विवक्षितुं मीमांसाग्रहणमकार्याचार्येणेति ॥ १ ॥

तत्रप्रमाणसामान्यलक्षणमाह

॥ सम्यगर्थनिर्णयः प्रमाणम् ॥ १—१—२ ॥

प्रमाणमिति लक्ष्यनिर्देशः शेषं लक्षणम्, प्रसिद्धानुवादेन ह्यप्रसिद्धस्य विधानं लक्षणार्थः। तत्र यत्तदविवादेन प्रमाणमिति धर्म्मि प्रसिद्धं तस्य सम्यगर्थनिर्णयात्मकत्वं धर्मो विधीयते, अत्र प्रमाणत्वादितिहेतुः। नच धर्म्मिणो हेतुत्वमनुपपन्नम्, भवति हि विशेषे धर्म्मिणि तत् सामान्यं हेतुर्यथाऽयं धूमः साग्निर्धूमत्वात् पूर्वोपलब्धधूमवत्। न च दृष्टान्तमन्तरेण न गमकत्वम्, अन्तर्व्याप्त्यैव साध्यसिद्धेः। सात्मकं जीवच्छरीरं प्राणादिमत्त्वादित्यादिवदिति दर्शयिष्यते। तत्र निर्णयः संशयाऽनध्यवसायाविकल्पत्वरहितं ज्ञानं, ततो निर्णयपदेनाज्ञानरूपस्येन्द्रियसन्निकर्षादेर्ज्ञानरूपस्यापि संशयादेः प्रमाणत्वनिषेधः। अर्यतेऽर्थ्यतेवाऽर्थो हेयोपादेयोपेक्षणीयलक्षणः, हेयस्य हातुमुपादेयस्योपादातुमुपेक्षणीयस्योपेक्षितुमर्थ्यमानत्वात्। न चानुपादेयत्वादुपेक्षणीयो हेय एवान्तर्भवति अहेयत्वादुपादेय एवान्तर्भावप्रसक्तेः, उपेक्षणीय एव च मूर्द्धाभिषिक्तोऽर्थो योगिभिस्तस्यैवार्यमाणत्वात् अस्मदादीनामपि हेयोपादेयाभ्यां भूयानेवोपेक्षणीयोऽर्थः, तन्नायमुपेक्षितुं क्षमः। अर्थस्य निर्णय इति कर्मणि षष्ठी—निर्णीयमानत्वेन व्याप्यत्वादर्थस्य, अर्थग्रहणं च स्वनिर्णयव्यवच्छेदार्थं तस्य सतोऽप्यलक्षणत्वादिति वक्ष्यामः॥ सम्यगित्यविपरीतार्थमव्ययं समञ्चतेर्वा रूपं, तच्च निर्णयस्य विशेषणं तस्यैव सम्यक्त्वाऽसम्यक्त्वयोगेन विशेष्टुमुचितत्वात्, अर्थस्तु स्वतो न सम्यग्नाप्यसम्यगिति सम्भवव्यभिचारयोरभावान्नाविशेषणीयः। तेन सम्यग् योऽर्थनिर्णय इति विशेषणाद्विपर्ययनिरासः। ततोऽतिव्याप्त्यऽव्याप्त्यऽसम्भवदोषविकलमिदं प्रमाणसामान्यलक्षणम् ॥ २ ॥

नन्वर्थनिर्णयवत्स्वनिर्णयोऽपि वृद्धैः प्रमाणलक्षणत्वेनोक्तः प्रमाणं स्वपरावभासीति स्वार्थव्यवसायात्मकं प्रमाणमिति च न चासावसन्, घटमहं जानामीत्यादौ कर्तृकर्मवत् ज्ञप्तेरप्यवभासमानत्वात् न चाप्रत्यक्षोपलम्भस्यार्थदृष्टिः प्रसिद्ध्यति न च ज्ञानान्तरात् तदुपलम्भसम्भावनं तस्यानुपलब्धस्य वस्तुतोपलम्भप्रत्यक्षीकाराभावात् उपलम्भान्तरसम्भावने चानवस्था अर्थोपलम्भात्तस्योपलम्भे अन्योन्याश्रयदोषः । एतेनार्थस्य सम्भवो नोपपद्यते न चैतज्ज्ञानं स्यात् इत्यर्थापत्त्यापि तदुपलम्भः प्रत्युक्तः । तस्यापि ज्ञापकत्वेऽनाज्ञातया ज्ञापकत्वायोगात् अर्थापत्त्यन्तरात् तज्ज्ञानेऽनवस्थेतरेतराश्रयदोषापत्तेस्तदवस्थः परिभवः, तस्मादर्थोन्मुखतयेव स्वोन्मुखतयापि ज्ञानस्य प्रतिभासात् स्वनिर्णयात्मकत्वमप्यस्ति । नन्वनुभूतेरनुभाव्यत्वे घटादिवदननुभूतित्वप्रसङ्गः, मैवं वोचः, ज्ञातुर्ज्ञातृत्वेनेवाऽनुभूतेरनुभूतित्वेनैवानुभवात्, न चानुभूतेरनुभाव्यत्वे दोषः अर्थापेक्षयाऽनुभूतित्वात्, स्वापेक्षयाऽनुभाव्यत्वात्, स्वपितृपुत्रापेक्षयैकस्य पितृत्वपुत्रत्ववद्विरोधाभावात् । न च स्वात्मनि क्रियाविरोधः, अनुभवसिद्धेऽर्थे विरोधासिद्धेः, अनुमानाच्च स्वसंवेदनसिद्धिः । तथाहि ज्ञानं प्रकाशमानमेवार्थं प्रकाशयति प्रकाशकत्वात्प्रदीपवत् । संवेदनस्य प्रकाश्यत्वात् प्रकाशकत्वमसिद्धमिति चेत्, न, अज्ञाननिरासादिद्वारेण प्रकाशकत्वोपपत्तेः, न च नेत्रादिभिरनैकान्तिकता, तेषां भावेन्द्रियरूपाणामेव प्रकाशकत्वात् भावेन्द्रियाणां च स्वसंवेदनरूपतैवेति न व्यभिचारः । तथा संवित् स्वप्रकाशा अर्थप्रतीतित्वात् यः स्वप्रकाशो न भवति नासावर्थप्रतीतिर्यथा घटः, तथा यत् ज्ञानं तदात्मबोधं प्रत्यनपेक्षितपरव्यापारं यथा गोचरान्तरग्राहिज्ञानप्राग्भाविगोचरान्तरग्राहिज्ञानप्रबन्धस्यान्त्यज्ञानं ज्ञानं च विवादाध्यासितं रूपादिज्ञानमिति, संवित् स्वप्रकाशे स्वावान्तरजातीयं नापेक्षते वस्तुत्वात् घटवत् । संवित्परप्रकाश्या वस्तुत्वाद् घटवदिति चेत्, न, अस्याप्रयोजकत्वात्, न खलु घटस्य वस्तुत्वात् परप्रकाश्यता अपितु बुद्धिव्यतिरिक्तत्वात् तस्मात् स्वनिर्णयोऽपि प्रमाणलक्षणमस्त्वित्याशङ्कायामाह

प्र० मी० ॥ २ ॥

॥ स्वनिर्णयः सन्नप्यलक्षणमप्रमाणेऽपि भावात् ॥ १-१-३ ॥

सन्नपीति परोक्तमनुमोदते अयमर्थो नवस्तीत्येव सर्वं लक्षणं वाच्यं किन्तु यो धर्मो विपक्षाद्व्यावर्त्तते स्वनिर्णयस्त्वप्रमाणेऽपि संशयादौ वर्त्तते नहि काचित् ज्ञानमात्रा सास्ति या न स्वसंविदिता नाम ततो न स्वनिर्णयो लक्षणमुक्तोऽस्माभिर्वृद्धैस्तु परीक्षार्थमुपक्षिप्त इत्यदोषः ॥

ननु च परिच्छिन्नमर्थं परिच्छिन्दता प्रमाणेन पिष्टं पिष्टं स्यात् तथाच गृहीतग्राहिणां धारावाहिकज्ञानानामपि प्रामाण्यमसङ्गस्ततोऽपूर्वार्थनिर्णय इत्यस्तु लक्षणम् यथाहुः " स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रमाणम् " इति तथापूर्वार्थविज्ञानमिति च तत्राह

॥ ग्रहीष्यमाणग्राहिण इव गृहीतग्राहिणोऽपि नाप्रामाण्यम् ॥ १-१-४ ॥

अयमर्थो द्रव्यापेक्षया वा गृहीतग्राहित्वं विप्रतिपिध्येत पर्यायापेक्षया वा तत्र पर्यायापेक्षया धारावाहिकज्ञानानामपि गृहीतग्राहित्वं न सम्भवति क्षणिकत्वात् पर्यायाणाम्, तत्कथं तन्निवृत्त्यर्थं विशेषणमुपादीयते । अथ द्रव्यापेक्षया तदप्ययुक्तम्, द्रव्यस्य नित्यत्वादेकत्वेन गृहीतग्रहीष्यमाणावस्थयोर्न भेदः ततश्च कं विशेषमाश्रित्य ग्रहीष्यमाणग्राहिणः प्रामाण्यं न गृहीतग्राहिणः । अपिच अवग्रहेहादीनां गृहीतग्राहित्वेऽपि प्रामाण्यमिष्यत एव न चैषां भिन्नविषयत्वम्, एवं ह्यवगृहीतस्याऽनीहनादीहितस्यानिश्चयादसमञ्जसमापद्येत । न च पर्यायापेक्षयानधिगतविशेषाऽवसायादपूर्वार्थत्वं वाच्यम्, एवं हि न कस्यचिद् गृहीतग्राहित्वमित्युक्तप्रायम्, स्मृतेश्च प्रमाणत्वेनाभ्युपगतायाः गृहीतग्राहित्वमेव सतत्त्वम्, यैरपि स्मृतेरप्रामाण्यमिष्टं तैरप्यर्थादनुत्पाद एव हेतुत्वेनोक्तो न गृहीतग्राहित्वम् । यदाह " न स्मृतेरप्रमाणत्वं गृहीतग्राहिताकृतम् । अपि त्वनर्थजन्यत्वं तदप्रामाण्यकारणम् " इति ॥ ४ ॥

अथ प्रमाणलक्षणप्रतिक्षिप्तानां संशयानध्यवसायविपर्ययाणां लक्षणमाह

॥ अनुभयत्रोभयकोटिसंस्पर्शी प्रत्ययः संशयः ॥ १–१–५ ॥ यथा-

अनुभयस्वभावे वस्तुनि उभयान्तपरिमर्शनशीलं ज्ञानं सर्वात्मना शेत इवात्मा यस्मिन् सति स संशयः । अनुभयत्र ग्रहणमुभयरूपे न्धकारे दूराद्‍र्ध्वाकारवस्तूपलम्भात् साधकबाधकप्रमाणाभावे सति स्थाणुर्वा पुरुषो वेति प्रत्ययः, वस्तुन्युभयकोटिसंस्पर्शेऽपि संशयत्वनिराकरणार्थम्, यथाऽस्ति च नास्ति च घटः नित्यश्चानित्यश्चात्मेत्यादि ॥ ५ ॥

॥ विशेषानुल्लेख्यनध्यवसायः ॥ १–१–६ ॥ यदप्यवि-

दूरान्धकारादिवशादसाधारणधर्मावमर्शरहितः प्रत्ययोऽनिश्चयात्मकत्वादनध्यवसायः यथा किमेतदिति, कल्पकं प्रथमक्षणभावि परेषां प्रत्यक्षप्रमाणत्वेनाभिमतं तदप्यनध्यवसाय एव विशेषोल्लेखस्य तत्राप्यभावादिति ॥ ६ ॥

॥ अतस्मिंस्तदेवेति विपर्ययः ॥ १–१–७ ॥ धातुवैषम्यान्मधुरादि-

यत् ज्ञाने प्रतिभासते तद्रूपरहिते वस्तुनि तदेवेति प्रत्ययो विपर्यासरूपत्वाद्विपर्ययः यथा द्रव्येषु तिक्तादिप्रत्ययः,तिमिरादिदोषादेकस्मिन्नपि चन्द्रे द्विचन्द्रादिप्रत्ययः,नौयानादगच्छत्स्वपि वृक्षेषु गच्छत् प्रत्ययः,आशु भ्रमणादलातादावचक्रेपि चक्रप्रत्ययः इत्यवसितं प्रमाणलक्षणम् ॥ ७ ॥

नन्वस्तूक्तलक्षणं प्रमाणं तत्प्रामाण्यं तु स्वतः परतो वा निश्चीयेत न तावत् स्वतः, तद्धि संविदितत्वात् ज्ञानमित्येव गृह्णीयान्न पुनः सम्यक्त्वलक्षणं प्रामाण्यं ज्ञानत्वमात्रं तु प्रमाणाभाससाधारणम् । अपिच स्वतः प्रामाण्ये सर्वेषा-मविप्रतिपत्तिप्रसङ्गः नापि परतः परं हि तद्गोचरगोचरं वा ज्ञानम् अभ्युपेतार्थक्रियानिर्भासं वा तद्गोचरनान्तरीयकार्थदर्शनं

प्र० मी

॥ ३

वा तच्च सर्वं स्वतोऽनवधृतप्रामाण्यमव्यवस्थितं सत् कथं पूर्वप्रवर्त्तकज्ञानं व्यवस्थापयेत् स्वतो वाऽस्य प्रामाण्ये कोऽपराधः प्रवर्त्तकज्ञानस्य येन तस्यापि तन्न स्यात् न च प्रामाण्यं ज्ञायते स्वत इत्युक्तमेव परतस्त्वनवस्थेत्याशङ्क्याह

प्रामाण्यनिश्चयः स्वतः परतो वा ॥ १–१–८ ॥

प्रामाण्यनिश्चयः क्वचित् स्वतो यथाऽभ्यासदशापन्ने स्वकरतलादिज्ञाने स्नानपानावगाहनोदन्योपशमादावर्थक्रियानिर्भासे वा प्रत्यक्षज्ञाने, नहि तत्र परीक्षाकांक्षाऽस्ति प्रेक्षावताम्, तथाहि जलज्ञानं ततो दाहपिपासार्त्तस्य तत्र प्रवृत्तिस्ततस्तत्प्राप्तिस्ततः स्नानपानादीनि ततो दाहोदन्योपशम इत्येतावतैव भवति कृती प्रमाता न पुनर्दाहोदन्योपशमज्ञानमपि परीक्षते इत्यस्य स्वतः प्रामाण्यम्। अनुमाने तु सर्वस्मिन्नपि सर्वथा निरस्तसमस्तव्यभिचाराशङ्के स्वत एव प्रामाण्यम्, अव्यभिचारिलिङ्गसमुत्थत्वात्, न लिङ्गाकारं ज्ञानं लिङ्गं विना न च लिङ्गं लिङ्गिनं विनेति। क्वचित् परतः प्रामाण्यनिश्चयो यथाऽनभ्यासदशापन्ने प्रत्यक्षे नहि तदर्थेन गृहीताऽव्यभिचारमिति तदेकदेशविषयात्संवादकात् ज्ञानान्तराद्वाऽर्थक्रियानिर्भासाद्वा नान्तरीयार्थदर्शनाद्वा तस्य प्रामाण्यं निश्चीयते तेषां च स्वतः प्रामाण्यनिश्चयान्नानवस्थादिदौस्थ्यावकाशः, शाब्दे तु प्रमाणे दृष्टार्थेऽर्थाव्यभिचारस्य दुर्ज्ञानत्वात् संवादाद्यधीनः परतः प्रामाण्यनिश्चयः, अदृष्टार्थे तु दृष्टार्थग्रहोपरागनष्टमुष्ट्यादिप्रतिपादकानां संवादेन प्रामाण्यं निश्चित्य संवादमन्तरेणाप्याप्तोक्तत्वेनैव प्रामाण्यनिश्चय इति सर्वमुपपन्नम्। अर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणमिति नैयायिकाः तत्रार्थोपलब्धौ हेतुत्वं यदि निमित्तत्वमात्रं तदा तत्सर्वकारकसाधारणमिति कर्तृकर्मादेरपि प्रमाणत्वप्रसङ्गः, अथ कर्तृकर्मादिविलक्षणं करणं हेतुशब्देन विवक्षितं तर्हि तज्ज्ञानमेव युक्तं नेन्द्रियसन्निकर्षादि यस्मिन् हि सत्यर्थ उपलब्धो भवति स तत् करणं न चेन्द्रियसन्निकर्षसामग्र्यादौ सत्यपि ज्ञानाभावे स भवति साधकतमं हि करणमव्यवहितफलं

च तदिष्यते व्यवहितफलस्यापि करणत्वे दधिभोजनादेरपि तथाप्रसङ्गः तन्न ज्ञानादन्यत्र प्रमाणत्वम्, अन्यत्रोपचारात्। सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणमित्यत्रापि साधनग्रहणात् कर्तृकर्मनिरासेन करणस्य प्रमाणत्वं सिध्यति तथाप्यव्यवहितफलत्वेन साधकतमत्वं ज्ञानस्यैवेति तदेव प्रमाणत्वेनेष्टव्यम्। प्रमाणमविसंवादिज्ञानमिति सौगताः तत्रापि यत्राविकल्पकं ज्ञानं तदा न तद्व्यवहारजननसमर्थं सांव्यवहारिकस्य चैतत्प्रमाणस्य लक्षणमिति च भवन्तः तत्कथं तस्य प्रामाण्यम्, उत्तरकालभाविनो व्यवहारजननसमर्थाद्विकल्पात् तस्य प्रामाण्ये (कथं) याचितकमण्डनन्यायः, वरं च व्यवहारहेतोर्विकल्पस्यैव प्रामाण्यमभ्युपगन्तुम्, एवं हि परम्परापरिश्रमः परिहृतो भवति, विकल्पस्य चाप्रामाण्ये कथं तन्निमित्तो व्यवहारोऽविसंवादी दृष्टविकल्पयोरर्थयोरेकीकरणेन तैमिरिकज्ञानवत् संवादाभ्युपगमे चोपचरितं संवादित्वं स्यात्, तस्मादनुपचरितमविसंवादित्वं प्रामाण्यस्य लक्षणमिच्छता निर्णयः प्रमाणमेष्टव्य इति ॥ ८ ॥

प्रमाणसामान्यलक्षणमुक्त्वा परीक्ष्य च विशेषलक्षणं वक्तुकामो विभागमन्तरेण तद्वचनस्याऽशक्यत्वाद्विभागप्रतिपादनार्थमाह

॥ प्रमाणं द्विधा ॥ १–१–९ ॥

सामान्यलक्षणसूत्रे प्रमाणग्रहणं परीक्ष्यान्तरितमिति न तदा परामृष्टं किन्तु साक्षादेवोक्तं प्रमाणमिति। द्विधा द्विप्रकारमेव विभागस्यावधारणफलत्वात् तेन प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमिति चार्वाकाः, प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानीति वैशेषिकाः, तान्येवेति साङ्ख्याः, सहोपमानेन चत्वारीति नैयायिकाः, सहार्थापत्त्या पञ्चेति प्राभाकराः, सहाभावेन षडिति भाट्टा इति न्यूनाधिकप्रमाणवादिनः प्रतिक्षिप्ताः। तत्प्रतिक्षेपश्च वक्ष्यते ॥ ९ ॥

प्र० मी०
॥ ४ ॥

तर्हि प्रमाणद्वैविध्यं किं तथा यथाहुः सौगताः प्रत्यक्षमनुमानं चेत्युतान्यथेत्याह

प्रत्यक्षं च परोक्षं च ॥ १–१–१० ॥

अश्नुते अक्ष्णोति वा व्याप्नोति सकलद्रव्यक्षेत्रकालभावानित्यक्षो जीवः । अश्नुते विषयमित्यक्षमिन्द्रियं च प्रतिः प्रतिगतार्थः अक्षं प्रतिगतं तदाश्रितं अक्षाणि चेन्द्रियाणि तानि प्रतिगतमिन्द्रियाण्याश्रित्योज्जिहीते यज्ज्ञानं तत्प्रत्यक्षं वक्ष्यमाणलक्षणम् । अक्षेभ्यः परतो वर्त्तत इति परेणेन्द्रियादिना चोक्ष्यत इति परोक्षं वक्ष्यमाणलक्षणमेव, चकारः स्वविषये द्वयोस्तुल्यबलत्वख्यापनार्थः । तेन यदाहुः सकलप्रमाणज्येष्ठं प्रत्यक्षमिति तदपास्तम् । प्रत्यक्षमितिपूर्वकत्वादितरप्रमाणानां तस्य ज्येष्ठतेति चेत् न प्रत्यक्षस्यापि प्रमाणान्तरपूर्वकत्वोपलब्धेः लिङ्गादाप्तोपदेशाद्वा वह्न्यादिकमवगम्य प्रवृत्तस्य तद्विषयप्रत्यक्षोत्पत्तेः ॥ १० ॥

न प्रत्यक्षादन्यत्प्रमाणमिति लौकायतिकाः तत्राह

॥ व्यवस्थान्यधीनिषेधानां सिद्धेः प्रत्यक्षेतरप्रमाणसिद्धिः ॥ १–१–११ ॥

प्रमाणाप्रमाणविभागस्य परबुद्धेरतीन्द्रियार्थनिषेधस्य च सिद्धिर्नानुमानादिप्रमाणं विना, चार्वाको हि काश्चिज्ज्ञानव्यक्तीः संवादित्वेनाव्यभिचारिणीरुपलभ्याऽन्याश्च विसंवादित्वेन व्यभिचारिणीः पुनः कालान्तरे तादृशीतराणां ज्ञानव्यक्तीनामवश्यं प्रमाणेतरते व्यवस्थापयेत, न च सन्निहितार्थबलेनोत्पद्यमानं पूर्व्वापरपरामर्शशून्यं प्रत्यक्षं पूर्वापरकालभाविनीनां ज्ञानव्यक्तीनां प्रामाण्याप्रामाण्यव्यवस्थापकं निमित्तमुपलक्षयितुं क्षमते, न चायं स्वप्रतीतिगोचराणामपि ज्ञानव्य-

क्तीनां परं प्रति प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा व्यवस्थापयितुं प्रभवति तस्माद्यथादृष्टज्ञानव्यक्तिसाधर्म्यद्वारेणेदानीन्तनज्ञानव्यक्तीनां प्रामाण्याप्रामाण्यव्यवस्थापकं परप्रतिपादकं परोक्षान्तर्गतमनुमानरूपं प्रमाणान्तरमुपासीत । अपिच अप्रतिपिपित्सितमर्थं प्रतिपादयन्नायं लौकिको न परीक्षक इत्युन्मत्तवदुपेक्षणीयः स्यात्, न च प्रत्यक्षेण परचेतोवृत्तीनामधिगमोऽस्ति चेष्टाविशेषदर्शनात्तदवगमे च परोक्षस्य प्रामाण्यमनिच्छतोऽप्यायातम्, परलोकादिनिषेधश्च न प्रत्यक्षमात्रेण शक्यः कर्त्तुं सन्निहितमात्रविषयत्वात्तस्य परलोकादिकं चाप्रतिषिध्य नायं सुखेनास्ते प्रमाणान्तरं च नेच्छतीति डिम्भहेवाकः । किञ्च प्रत्यक्षस्याप्यर्थाव्यभिचारादेव प्रामाण्यं तच्चार्थप्रतिबद्धलिङ्गशब्दद्वारा समुन्मज्जतः परोक्षस्याप्यर्थाव्यभिचारादेव किं नेष्यते । व्यभिचारिणोपि परोक्षस्य दर्शनादप्रामाण्यमितिचेत्, प्रत्यक्षस्यापि तिमिरादिदोषादप्रामाण्यस्य दर्शनात् सर्वत्राऽप्रामाण्यप्रसङ्गः । प्रत्यक्षाभासं तदिति चेत्, इतरत्रापि तुल्यमेतदन्यत्र पक्षपातात् । धर्मकीर्त्तिरप्येतदाह "प्रमाणेतरसामान्यस्थितेरन्यधियो गतेः । प्रमाणान्तरसद्भावः प्रतिषेधाच्च कस्यचित् । अर्थस्यासम्भवे भावात् प्रत्यक्षेपि प्रमाणता । प्रतिबद्धस्वभावस्य तद्धेतुत्वे समं द्वयम्' । इति यथोक्तसङ्ख्यायोगेपि च परोक्षार्थविषयमनुमानमेव सौगतैरुपगम्यते तदयुक्तम्, शब्दादीनामपि प्रमाणत्वात् तेषां चानुमानेऽन्तर्भावयितुमशक्यत्वात् एकेन तु सर्वसङ्ग्राहिणा प्रमाणेन प्रमाणान्तरसङ्ग्रहे नायं दोषः तत्र यथेन्द्रियजमानसात्मसंवेदनयोगिज्ञानानां प्रत्यक्षेण सङ्ग्रहस्तथा स्मृतिप्रत्यभिज्ञानोहानुमानागमानां परोक्षेण सङ्ग्रहो लक्षणस्याविशेषात् । स्मृत्यादीनां च विशेषलक्षणानि स्वस्थान एव वक्ष्यन्ते, एवं परोक्षस्योपमानस्य प्रत्यभिज्ञाने अर्थापत्तेरनुमानेऽन्तर्भावोऽभिधास्यते ॥ ११ ॥

यत्तु प्रमाणमेव न भवति न तेनान्तर्भूतेन बहिर्भूतेन वा किंचित् प्रयोजनम्, यथाऽभावः, कथमस्याप्रामाण्यं निर्विषयत्वाद् इति ब्रूमः, तदेव कथमिति चेत् ॥

भावाभावात्मकत्वाद्वस्तुनो निर्विषयोऽभावः ॥ १-१-१२ ॥

नहि भावैकरूपं वस्त्विति विश्वस्य वैश्वरूप्यप्रसङ्गात् नाप्यभावैकरूपं नीरूपत्वप्रसङ्गात्, किन्तु स्वरूपेण सत्त्वात् पररूपेण चासत्त्वात् भावाभावरूपं वस्तु, तथैव प्रमाणानां प्रवृत्तेः, तथाहि प्रत्यक्षं तावद्भूतलमेवेदं घटादि न भवतीत्यन्वयव्यतिरेकद्वारेण वस्तु परिछिन्दत् तदधिकं विषयभावैकरूपं निराचष्टे इति कं विषयमाश्रित्याभावलक्षणं प्रमाणं स्यात् एवं परोक्षाण्यपि प्रमाणानि भावाभावरूपवस्तुग्रहणप्रवणान्येव, अन्यथाऽसङ्कीर्णस्वस्वविषयग्रहणासिद्धेः, यदाह " अयमेवेति यो ह्येष भावे भवति निर्णयः । नैष वस्त्वन्तराभावसंवित्त्यनुगमादृते " इति । अथ भवतु भावाभावरूपता वस्तुनः किं नश्छिन्नं वयमपि हि तथैव प्रत्यपीपदामः केवलं भावांश इन्द्रियसन्निकृष्टत्वात् प्रत्यक्षप्रमाणगोचरोऽभावांशस्तु न तथेत्यभावप्रमाणगोचर इति कथमविषयत्वं स्यात् तदुक्तं " न तावदिन्द्रियेणैषा नास्तीत्युत्पाद्यते मतिः । भावांशेनैव संयोगो योग्यत्वादिन्द्रियस्य हि ॥ १ ॥ गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् । मानसं नास्तिता ज्ञानं जायतेऽक्षानपेक्षया ॥ २ ॥ इति" ननु भावांशादभावांशस्याभेदे कथं प्रत्यक्षेणाग्रहणं भेदे वा घटाद्यभावरहितं भूतलं प्रत्यक्षेण गृह्यत इति घटादयो गृह्यन्त इति प्राप्तं तदभावग्रहणस्य तद्भावग्रहणनान्तरीयकत्वात्, तथाचाभावग्रहणमपि पश्चात् प्रवृत्तं न तानुत्सारयितुं पटिष्ठं स्यात्, अन्यथाऽसङ्कीर्णस्य सङ्कीर्णताग्रहणात् प्रत्यक्षं भ्रान्तं स्यात् । अपिचायं प्रमाणपञ्चकनिवृत्तिरूपत्वात् तुच्छस्ततएवाज्ञानरूपः कथं प्रमाणं भवेत् तस्मादभावांशात्कथञ्चिदभिन्नं भावांशं परिछिन्दता प्रत्यक्षादिना प्रमाणेनाभावांशो गृहीत एवेति तदतिरिक्तविषयाभावान्निर्विषयोऽभावस्तथाच न प्रमाणमिति स्थितम् ॥ १२ ॥

विभागमुक्त्वा विशेषलक्षणमाह

विशदः प्रत्यक्षम् ॥ १-१-१३ ॥

सामान्यलक्षणानुवादेन विशेषलक्षणविधानात् सम्यगर्थनिर्णय इति प्रमाणसामान्यलक्षणमनूद्य विशद इति विशेषलक्षणं प्रसिद्धस्य प्रत्यक्षस्य विधीयते, तथाच प्रत्यक्षं धर्म्मि विशदसम्यगर्थनिर्णयात्मकमिति साध्यो धर्मः प्रत्यक्षत्वादिति हेतुः, यद्विशदसम्यगर्थनिर्णयात्मकं न भवति न तत् प्रत्यक्षं यथा परोक्षमिति व्यतिरेकी, धर्म्मिणो हेतुत्वेऽनन्वयदोष इति चेत्, न विशेषे धर्म्मिणि धर्म्मिसामान्यस्य हेतुत्वात्तस्य च विशेषनिष्ठत्वेन विशेषेष्वन्वयसम्भवात्, सपक्षे वृत्तिमन्तरेणापि च विपक्षव्यावृत्तिबलाद्गमकत्वमित्युक्तमेव ।

अथ किमिदं वैशद्यं नाम यदि स्वविषयग्रहणं तत्परोक्षेष्वक्षुण्णम्, अथ स्फुटत्वं तदपि स्वसंविदितत्वात् सर्वविज्ञानानां सममित्याशङ्क्याह

प्रमाणान्तरानपेक्षेदन्तया प्रतिभासो वा वैशद्यम् ॥ १-१-१४ ॥

प्रस्तुतात् प्रमाणादन्यत् प्रमाणं शब्दलिङ्गादिज्ञानं तत् प्रमाणान्तरं तन्निरपेक्षता वैशद्यम्, नहि शब्दानुमानादिवत् प्रत्यक्षं स्वोत्पत्तौ शब्दलिङ्गादिज्ञानं प्रमाणान्तरमपेक्षते इत्येकं वैशद्यलक्षणम्, लक्षणान्तरमपि इदन्तया प्रतिभासो वेति इदन्तया विशेषनिष्ठतया यः प्रतिभासः सम्यगर्थनिर्णयस्य सोऽपि वैशद्यम्, वाशब्दो लक्षणान्तरत्वसूचनार्थः ॥ १४ ॥

अथ मुख्यसांव्यवहारिकभेदेन द्वैविध्यं प्रत्यक्षस्य हृदि निधाय मुख्यस्य लक्षणमाह

तत्सर्वथावरणविलये चेतनस्य स्वरूपाविर्भावो मुख्यं केवलम् ॥ १-१-१५ ॥

तदिति प्रत्यक्षस्य परामर्शार्थम्, अन्यथाऽनन्तरमेव वैशद्यमभिसम्बध्येत दीर्घकालनिरन्तरसत्कारासेवितरत्नत्रयप्र-कर्षपर्यन्ते एकत्ववितर्काविचारध्यानबलेन निःशेषतया ज्ञानावरणीयादीनां घातिकर्म्मणां प्रक्षये सति चेतनास्वभावस्यात्मनः प्रकाशस्वभावस्येति यावत् स्वरूपस्य प्रकाशस्वभावस्य सत एवावरणापगमेनाविर्भावे आविर्भूतं स्वरूपं मुखमिव शरीरस्य सर्वज्ञानानां प्रधानं मुख्यं प्रत्यक्षं तच्चेन्द्रियादिसाहायकविरहात् सकलविषयत्वादसाधारणत्वाच्च केवलमित्यागमे प्रसिद्धम् प्रकाशस्वभावता कथमात्मनः सिद्धेति चेत्, एते ब्रूमः आत्मा प्रकाशस्वभावोऽसन्दिग्धस्वभावत्वात् यः प्रकाशस्वभावो न भवति नासावसन्दिग्धस्वभावो यथा घटः न च तयात्मा, न खलु कश्चिदहमस्मि न वेति सन्दिग्धे इति नासिद्धो हेतुः, तथा-त्मा प्रकाशस्वभावो बोद्धृत्वात् यः प्रकाशस्वभावो न भवति नासौ बोद्धा यथा घटः न च न बोद्धात्मेति, तथा यो यस्याः क्रियायाः कर्त्ता न स तद्विषयो यथा गतिक्रियायाः कर्त्ता चैत्रो न तद्विषयो ज्ञप्तिक्रियायाः कर्त्ता चात्मेति । अथ प्रकाशस्व-भावत्वे आत्मनः कथमावरणम्, आवरणे वा सततावरणप्रसङ्गः, नैवं, प्रकाशस्वभावस्यापि चन्द्रार्कादेरिव रजोनीहाराभ्रप-टलादिभिरिव ज्ञानावरणीयादिकर्म्मभिरावरणस्य सम्भवात्, चन्द्रार्कादेरिव च प्रबलपवमानप्रायैर्ध्यानभावनादिभिर्विलयस्य चेति । ननु सादित्वे स्यादावरणस्योपायतो विलयः, नैवम्, अनादेरपि सुवर्णमलस्य क्षारमृत्पुटपाकादिना विलयोपलम्भात् तद्वदेवानादेरपि ज्ञानावरणीयादिकर्मणः प्रतिपक्षभूतरत्नत्रयाभ्यासेन विलयोपपत्तेः । न चामूर्त्तस्यात्मनः कथमावरणमिति वाच्यम्, अमूर्त्ताया अपि चेतनाशक्तेर्मदिरामदनकोद्रवादिभिरावरणदर्शनात् । अथावरणीयतत्क्षयाभ्यामात्मा विक्रियेत न वा किं चातः "वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयोःफलम् । चर्म्मोपमश्चेत् सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्फलः" इति चेत्, न, अस्य दूषणस्य कूटस्थनित्यतापक्ष एव सम्भवात्, परिणामिनित्यश्चात्मेति तस्य पूर्वापरपर्यायोत्पादविनाशसहिता-नुवृत्तरूपत्वात् । एकान्तनित्यक्षणिकपक्षयोः सर्वथार्थक्रियाविरहात्, यदाह "अर्थक्रिया न युज्येत नित्यक्षणिकपक्षयोः ।

क्रमाक्रमाभ्यां भावानां सा लक्षणतया मता " इति ॥ १५ ॥

ननु प्रमाणाधीना प्रमेयव्यवस्था न च मुख्यप्रत्यक्षस्य तद्वतो वा सिद्धौ किञ्चित्प्रमाणमस्ति प्रत्यक्षं हि रूपादिविषयविनिर्मितव्यापारं नातीन्द्रियेऽर्थे प्रवर्त्तितुमुत्सहते, नाप्यनुमानं प्रत्यक्षदृष्टलिङ्गलिङ्गिसम्बन्धबलोपजनितधर्म्मकत्वात्तस्य, आगमस्तु यद्यतीन्द्रियज्ञानपूर्वकस्तत्साधकस्तदेतरेतराश्रयः " नर्ते तदागमात्सिध्येन्न च तेनागमो विना " इति, अपौरुषेयस्तु तत्साधको नास्त्येव योऽपि " अपाणिपादो ह्यमनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति विश्वं नहि तस्य वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् " इत्यादिः कश्चिदर्थवादरूपोऽस्ति नासौ प्रमाणं विधावेव प्रामाण्योपगमात् प्रमाणान्तराणां चात्राऽनवसर एवेत्याशङ्क्याह ॥

प्रज्ञातिशयविश्रान्त्यादिसिद्धेस्तत्सिद्धिः ॥ १–१–१६ ॥

प्रज्ञाया अतिशयस्तारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तमतिशयत्वात् परिमाणातिशयवदित्यनुमानेन निरतिशयप्रज्ञासिद्ध्या तस्य केवलज्ञानस्य सिद्धिस्तत्सिद्धिरूपत्वात् केवलज्ञानसिद्धेः । आदिग्रहणात् सूक्ष्मान्तरितदूरार्थाः कस्यचित्प्रत्यक्षाः प्रमेयत्वात् घटवदित्यतो ज्योतिर्ज्ञानाविसंवादान्यथानुपपत्तेश्च तत्सिद्धिः, यदाह " धीरत्यन्तपरोक्षेऽर्थे न चेत् पुंसां कुतः पुनः । ज्योतिर्ज्ञानाविसंवादः श्रुताच्चेत्साधनान्तरम् " अपिच नोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमेवञ्जातीयकमर्थमवगमयति नान्यत्किंचनेन्द्रियमिति वदता भूतार्थपरिज्ञानं कस्यचित्पुंसोऽभिमतमेव, अन्यथा कस्मै वेदस्त्रिकालविषयमर्थं निवेदयेत्, स हि निवेदयंस्त्रिकालविषयतत्त्वज्ञमेवाधिकारिणमुपादत्ते, तदाह, " त्रिकालविषयं तत्त्वं कस्मै वेदो निवेदयेत् । अक्षय्यावरणैकान्तान्न चेद्वेद तथा नरः " इति, त्रिकालविषयवस्तुनिवेदनाऽन्यथानुपपत्तेरतीन्द्रियकेवलज्ञान-

सिद्धिः । किञ्च प्रत्यक्षानुमानासिद्धसंवादं शास्त्रमेवातीन्द्रियार्थदर्शिसद्भावे प्रमाणं य एव हि शास्त्रस्य विषयः स्याद्वादः स
एव प्रत्यक्षादेरपीति संवादः तथाहि "सर्व्वमस्ति स्वरूपेण पररूपेण नास्ति च । अन्यथा सर्वसत्त्वं स्यात् स्वरूपस्याप्यस-
म्भवः " इति दिशा प्रमाणसिद्धं स्याद्वादं प्रतिपादयन्नागमोऽर्हतस्सर्वज्ञतामपि प्रतिपादयति, यदस्तुमो "यदीयसम्यक्त्वबलात्
प्रतीमो भवादृशानां परमात्मभावम् । कुवासनापाशविनाशनाय नमोस्तु तस्मै तव शासनाय," इति । प्रत्यक्षं तु यद्यप्यैन्द्रियिकं
नातीन्द्रियज्ञानविषयं तथापि समाधिबललब्धजन्मकयोगिप्रत्यक्षमेव बाह्यार्थस्येव स्वस्यापि वेदकमिति प्रत्यक्षतोपि तत्सिद्धिः ।
अथ "ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः । ऐश्वर्यं चैव धर्म्मश्च सहसिद्धं चतुष्टयम्" । इति वचनात्सर्वज्ञत्वमीश्वरा-
दीनामस्तु मानुषस्य तु कस्यचिद्विद्याचरणवतोपि तदसम्भावनीयं, यत्कुमारिलः, "अथापि वेददेहत्वाद्ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
कामं भवन्तु सर्वज्ञाः सार्वज्ञ्यं मानुषस्य किम्" । इति, आः सर्वज्ञापलापपातकिन् दुर्वदवादिन् मानुषत्वनिन्दार्थवादापदेशेन
देवाधिदेवानधिक्षिपसि ये हि जन्मान्तरार्ज्जितोर्जितपुण्यप्राग्भाराः सुरभवभवमनुपमं सुखमनुभूय दुःखपङ्कमग्नमखिलं जीव-
लोकमुद्दिधीर्षवो नरकेष्वपि क्षणं क्षिप्तसुखासिकामृतवृष्टयो मनुष्यलोकमवतेरुः जन्मसमयसमकालचलितासनसकलसुरेन्द्रवृन्द-
विहितजन्मोत्सवाः किङ्करायमाणसुरसमूहाहमहमिकारब्धसेवाविधयः स्वयमुपनतामतिभाज्यसाम्राज्यश्रियं तृणवदवधूय सम-
तृणमणिशत्रुमित्रवृत्तयो निजप्रभावप्रशमितेतिमरकादिजगदुपद्रवाः शुक्लध्यानानलनिर्दग्धघातिकर्माण आविर्भूतनिखिलभावा-
भावस्वभावावभासिकेवलनलदलितसकलजीवलोकमोहप्रसराः सुरासुरविनिर्मितां समवसरणभुवमधिष्ठाय स्वस्वभाषापरिणा-
मिनीभिर्वाग्भिः प्रवर्त्तितदर्शनीर्थाश्चतुस्त्रिंशदतिशयमयीं तीर्थत्वलक्ष्मीमुपभुज्य परं ब्रह्म सततानन्दं सकलकर्मनिर्मोक्षमुपेयि-
वांसस्तान्मानुषत्वादिसाधारणधर्मोपदेशेनापवदन् सुमेरुमपि लोष्टादिना साधारणीकर्तुं पार्थिवत्वेनापवदेः, किञ्चानवरतवनि-
ताङ्गसम्भोगदुर्ललितवृत्तीनां विविधहेतुसमूहधारिणामक्षमालाद्यायत्तमनःसंयमानां रागद्वेषमोहकलुषितानां ब्रह्मादीनां सर्ववि-

स्वसाम्राज्यम् यदवदामस्तुतौ "मदेन मानेन मनोभवेन क्रोधेन लोभेन च सम्मदेन । पराजितानां प्रसभं सुराणां वृथैव सा-
म्राज्यरुजापरेषाम् । " इति । अथापि रागादिदोषकालुष्यविरहिताः सततज्ञानानन्दमयमूर्त्तयो ब्रह्मादयस्तर्हि तादृशेषु तेषु न
विप्रतिपद्यामहे अवोचाम हि "यत्र तत्र समये यथा तथा योऽसि सोऽस्यभिधया यया तया । वीतदोषकलुषः स चेद्भवानेक
एव भगवन्नमोऽस्तु ते " इति । केवलं ब्रह्मादिदेवताविषयाणां श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासकथानां वैतथ्यमासज्येत ॥ १६ ॥

तदेवं साधकेभ्यः प्रमाणेभ्योऽतीन्द्रियज्ञानसिद्धिरुक्ता बाधकाभावाच्च सुनिश्चिता

असम्भवद्बाधकत्वात् सुखादिवत् ॥ १-१-१७ ॥

तत्सिद्धिरिति सम्बध्यते तथाहि केवलज्ञानबाधकं भवत् प्रत्यक्षं वा भवेत् प्रमाणान्तरं वा, न तावत् प्रत्यक्षं तस्य विधाने
एवाधिकारात् "संबद्धं वर्त्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिना" इति स्वयमेव भाषणात् । अथ न प्रवर्त्तमानं प्रत्यक्षं तद्बाधकं किन्तु
निवर्त्तमानं तर्हि यदि नियतदेशकालविषयत्वेन बाधकं तर्हि सम्प्रतिपद्यामहे अथ सकलदेशकालविषयत्वेन तर्हि न तत् सकल-
देशकालपुरुषपरिषत्साक्षात्करणमन्तरेण सम्भवतीति सिद्धं नः समीहितम्, न च जैमिनिरन्यो वा सकलदेशादिसाक्षात्कारी
सम्भवति सत्त्वपुरुषत्वादेः रथ्यापुरुषवत् । अथ प्रज्ञायाः सातिशयत्वात्तत्प्रकर्षोऽप्यनुमीयते तर्हि तत एव सकलार्थदर्शी किं नानु
मीयते, स्वपक्षे चानुपलम्भमप्रमाणयन् सर्वज्ञाभावे कुतः प्रमाणयेदविशेषात्, न चानुमानं तद्बाधकं सम्भवति, धर्म्मिग्रहणमन्तरेणा-
नुमानाप्रवृत्तेः । धर्म्मिग्रहणे वा तद्ग्राहकप्रमाणबाधितत्वादनुत्थानमेवानुमानस्य । अथ विवादाध्यासितः पुरुषः सर्वज्ञो न
भवति वक्तृत्वात् पुरुषत्वाद्वा रथ्यापुरुषवदित्यनुमानं तद्बाधकं ब्रूषे, तदसत्, यतो यदि प्रमाणपरिदृष्टार्थवक्तृत्वमात्रं हेतुस्तदा
विरुद्धः तादृशस्य वक्तृत्वस्य सर्वज्ञ एव भावात् । अथासद्भूतार्थवक्तृत्वं तदा सिद्धसाध्यता प्रमाणविरुद्धार्थवादिनामसर्वज्ञ-

त्वेनेष्टत्वात् । वक्तृत्वमात्रं तु सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वादनैकान्तिकम्, ज्ञानप्रकर्षे वक्तृत्वापकर्षादर्शनात् प्रत्युत ज्ञानातिशयवतो वक्तृत्वातिशयस्यैवोपलब्धेः । एतेन पुरुषत्वमपि निरस्तम्, पुरुषत्वं हि यदि रागाद्यदूषितं तदा विरुद्धम्, ज्ञानवैराग्यादिगुणयुक्तपुरुषत्वस्य सर्वज्ञतामन्तरेणानुपपत्तेः । रागादिदूषिते तु पुरुषत्वे सिद्धसाध्यता, पुरुषत्वसामान्यं तु सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकमित्यबाधकम्, नाप्यागमस्तद्बाधकः, तस्यापौरुषेयस्यासम्भवात् सम्भवे वा तद्बाधकस्य तस्यादर्शनात् सर्वज्ञोपज्ञश्चागमः कथं तद्बाधक इत्यलमतिप्रसङ्गेनेति ॥ १७ ॥

न केवलं केवलमेव मुख्यं प्रत्यक्षमपि त्वन्यदपीत्याह ॥

तत्तारतम्येऽवधिमनःपर्यायौ च ॥ १–१–१८ ॥

सर्वथावरणविलये केवलं तस्यावरणविलयस्य तारतम्ये आवरणक्षयोपशमविशेषे तन्निमित्तकोऽवधिरवधिज्ञानं मनःपर्यायो मनःपर्यायज्ञानं च मुख्यमिन्द्रियानपेक्षं प्रत्यक्षम् तत्रावधीयत इत्यवधिः मर्यादा सा च रूपिष्ववधेरिति वचनात् रूपवद्द्रव्यविषया अवध्युपलक्षितं ज्ञानमप्यवधिः ॥ १८ ॥

स द्वेधा भवप्रत्ययो गुणप्रत्ययश्च ॥ १–१–१९ ॥

तत्राद्यो देवनारकाणां पक्षिणामिव वियद्गमनं गुणप्रत्ययो मनुष्याणां तिरश्चां च, मनसो द्रव्यरूपस्य पर्यायाश्चिन्तनानुगुणाः परिणामभेदास्तद्विषयं ज्ञानं मनःपर्यायः तथाविधमनःपर्यायान्यथानुपपत्त्या तु यद्बाह्यचिन्तनीयार्थज्ञानं तदानुमानिकमेव न मनःपर्यायप्रत्यक्षम् । यदाहु: "जाणइ वज्झे णुमाणाउ त्ति" ॥ १९ ॥

नतु रूपिद्रव्यविषयत्वे क्षायोपशमिकत्वे च तुल्ये को विशेषोऽवधिमनःपर्याययोरित्याह

विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयभेदात्तद्भेदः ॥ १–१–२० ॥

सत्यपि कथञ्चित्साधर्म्ये विशुद्ध्यादिभेदादवधिमनःपर्यायज्ञानयोर्भेदः तत्रावधिज्ञानान्मनःपर्यायज्ञानं विशुद्धतरम्, यानि हि मनोद्रव्याणि अवधिज्ञानी जानीते तानि मनःपर्यायज्ञानी विशुद्धतराणि जानीते, क्षेत्रकृतश्चानयोर्भेदः, अवधिज्ञानमङ्गुलस्यासङ्ख्येयभागादिषु भवत्यासर्वलोकात् मनःपर्यायज्ञानं तु मनुष्यक्षेत्र एव भवति, स्वामिकृतोपि, अवधिज्ञानं संयतस्यासंयतस्य संयतासंयतस्य च सर्वगतिषु भवति मनःपर्यायज्ञानं तु मनुष्यसंयतस्य प्रकृष्टचारित्रस्य प्रमत्तादिषु क्षीणकषायान्तेषु गुणस्थानकेषु भवति तत्रापि वर्द्धमानपरिणामस्य नेतरस्य वर्द्धमानपरिणामस्यापि ऋद्धिप्राप्तस्य नेतरस्य ऋद्धिप्राप्तस्यापि कस्यचिन्न सर्वस्येति, विषयकृतश्च रूपिद्रव्येष्वसर्वपर्यायेष्ववधेर्विषयनिबन्धस्तदनन्तभागे मनःपर्यायस्येति ॥ २० ॥

अवसितं मुख्यं प्रत्यक्षं अथ सांव्यवहारिकमाह

इन्द्रियमनोनिमित्तोऽवग्रहेहावायधारणात्मा सांव्यवहारिकम् ॥ १–१–२१ ॥

इन्द्रियाणि स्पर्शनादीनि वक्ष्यमाणलक्षणानि मनश्च निमित्तं कारणं यस्य स तथा सामान्यलक्षणानुवृत्तेः । सम्यगर्थनिर्णयस्येदं विशेषणं तेनेन्द्रियमनोनिमित्तः सम्यगर्थनिर्णयः, कारणमुक्त्वा स्वरूपमाह अवग्रहेहावायधारणात्मा, अवग्रहादयो वक्ष्यमाणलक्षणाः त आत्मा यस्य सोऽवग्रहेहावायधारणात्मा, आत्मग्रहणं च क्रमेणोत्पद्यमानानामप्यवग्रहा-

समीचीनः प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपो व्यवहारः संव्यवहारस्तत्प्रयोजनं सांव्यवहारिकं प्रत्यक्षम्, इन्द्रियमनोनिमित्तत्वं च समस्तं व्यस्तं च बोद्धव्यम्, इन्द्रियप्राधान्यान्मनोबलाधानाच्चोत्पद्यमान इन्द्रियजो मनस एव विशुद्धिसव्यपेक्षादुपजायमानो मनोनिमित्त इति । ननु स्वसंवेदनरूपमन्यदपि प्रत्यक्षमस्ति तत्कस्मान्नोक्तमिति न वाच्यम्, इन्द्रियजज्ञानस्वसंवेदनस्येन्द्रियप्रत्यक्षेऽनिन्द्रियजसुखादिस्वसंवेदनस्य मनःप्रत्यक्षे योगिप्रत्यक्षस्वसंवेदनस्य योगिप्रत्यक्षेऽन्तर्भावात्, स्मृत्यादिस्वसंवेदनं तु मानसमेवेति नापरं स्वसंवेदनं नाम प्रत्यक्षमस्तीति भेदे नोक्तम् ॥ २१ ॥

इन्द्रियेत्युक्तमितीन्द्रियाणि लक्षयति

स्पर्शरसगन्धरूपशब्दग्रहणलक्षणानि स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुः-श्रोत्राणीन्द्रियाणि द्रव्यभावभेदानि ॥ १-१-२२ ॥

स्पर्शादिग्रहणं लक्षणं येषां तानि यथासङ्ख्यं स्पर्शनादीनीन्द्रियाणि तथाहि स्पर्शाद्युपलब्धिः करणपूर्वा क्रियात्वात् च्छिदिक्रियावत् तत्रेन्द्रेण कर्म्मणा सृष्टानीन्द्रियाणि नामकर्मोदयनिमित्तत्वात् इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गानि वा कर्ममलीमसस्य हि स्वयमर्थानुपलब्धुमसमर्थस्यात्मनोऽर्थोपलब्धौ निमित्तानि इन्द्रियाणि। नन्वेवमात्मनोऽर्थज्ञानमिन्द्रियात् लिङ्गादुपजायमानमानुमानिकं स्यात् तथाच लिङ्गापरिज्ञानेऽनुमानानुदयात् तस्यानुमानात्परिज्ञानेऽनवस्थाप्रसङ्गः, नैवं, भावेन्द्रियस्वसंविदितत्वेनानवस्थानवकाशात् । यद्वेन्द्रस्यात्मनो लिङ्गान्यात्मगमकानीन्द्रियाणि करणस्य वास्यादिवत्कर्त्रधिष्ठितत्वदर्शनात् तानि च द्रव्यभावरूपेण भिद्यन्ते, तत्र द्रव्येन्द्रियाणि नामकर्मोदयनिमित्तानि, भावेन्द्रियाणि पुनस्तदावरणवीर्यान्तराय-

क्षयोपशमनिमित्तानि सैषा पञ्चसूत्री स्पर्शग्रहणलक्षणं स्पर्शनेन्द्रियं, रसग्रहणलक्षणं रसनेन्द्रियमित्यादि, सकलसंसारिषु
भावाच्छरीरव्यापकत्वाच्च स्पर्शनस्य पूर्वं निर्देशः ततः क्रमेणाल्पाल्पजीवविषयत्वाद्रसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणाम्, तत्र स्पर्शने-
न्द्रियं तदावरणक्षयोपशमसम्भवं पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतीनां शेषेन्द्रियावरणवतां स्थावराणां जीवानां तेषां च " पुढवीचि-
त्तमन्तमक्खाया " इत्यादेरागमात्सिद्धिः, अनुमानाच्च ज्ञानं क्वचिदात्मनि परमापकर्षवत् अपकृष्यमाणविशेषत्वात् परि-
माणवत् यत्र तदपकर्षपर्यन्तस्त एकेन्द्रियाः स्थावराः न च स्पर्शनेन्द्रियस्याप्यभावे भस्मादिषु ज्ञानस्यापकर्षोयुक्तः, तत्र हि
ज्ञानस्याभाव एव न पुनरपकर्षस्ततो यथा गगनपरिमाणादारभ्यापकृष्यमाणविशेषं परिमाणं परमाणौ परमापकर्षवत् तथा
ज्ञानमपि केवलज्ञानादारभ्यापकृष्यमाणविशेषमेकेन्द्रियेष्वत्यन्तमपकृष्यते, पृथिव्यादीनां च प्रत्येकं जीवत्वसिद्धिरग्रे वक्ष्यते।
स्पर्शनरसनेन्द्रिये कृमि-अपादिका-नूपुरक-गण्डूपद-शङ्ख-शुक्तिका-शम्बूका-जलौका-प्रभृतीनां त्रसानाम् स्पर्शन-रसन-
घ्राणानि पिपीलिका-रोहिणिका-पेचिका-कुंथु-तुंबरक-त्रिपुस-बीज-कर्पासाऽस्थिका-शतपदी-श्येनक-तृणपत्र-काष्ठ-
हारकादीनां, स्पर्शन-रसन-घ्राण-चक्षूंषि भ्रमर-वटर-सारङ्ग-मक्षिका-पुत्तिका-दंश-मशक-वृश्चिक-नन्द्यावर्त्त-कीट-
क-पतङ्गादीनां, सह श्रोत्रेण तानि। मत्स्य-उरग-भुजग-पक्षि-चतुष्पदानां तिर्यग्योनिजानां सर्वेषां च नारकमनुष्यदेवा-
नामिति। ननु वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दहेतूनि वाक्पाणिपादपायूपस्थलक्षणान्यपीन्द्रियाणीति साङ्ख्यास्तत्कथं पञ्चैवे-
न्द्रियाणि, न, ज्ञानविशेषहेतूनामेवेहेन्द्रियत्वेनाधिकृतत्वात् चेष्टाविशेषनिमित्तत्वेनेन्द्रियत्वकल्पनायामिन्द्रियानन्त्यप्रसङ्गश्चेष्टावि-
शेषाणामनन्तत्वात् तस्माद्व्यक्तिनिर्देशात्पञ्चेन्द्रियाणि तेषां च परस्परं स्याद्भेदो द्रव्यार्थादेशात् स्याद्भेदः पर्यायार्थादेशात्
अभेदैकान्ते हि स्पर्शनेन स्पर्शस्येव रसादेरपि ग्रहणप्रसङ्गः तथाचेन्द्रियान्तरकल्पनावैयर्थ्यं कस्यचित् साकल्ये वैकल्ये वा-
न्येषां साकल्यवैकल्यप्रसङ्गश्च भेदैकान्तेऽपि तेषामेकत्र सकलज्ञानजनकत्वाभावप्रसङ्गः सन्तानान्तरेन्द्रियवत्। मनस्तस्य जन-

कमितिचेत्, न, तस्येन्द्रियनिरपेक्षस्य तज्जनकत्वाभावात् । इन्द्रियापेक्षमनोऽनुसन्धानस्य जनकमितिचेत्, सन्तानान्तरेन्द्रियापेक्षस्य कुतो न जनकत्वमिति वाच्यम् । प्रत्यासत्तेरभावादिति चेत्, अत्र का प्रत्यासत्तिरन्यत्रैकद्रव्यतादात्म्यात्, प्रत्यासत्त्यन्तरस्य च व्यभिचारादिति । एतेन तेषामात्मना भेदाभेदैकान्तौ प्रतिव्यूढौ, आत्मना करणानामभेदैकान्ते कर्तृत्वप्रसङ्गः आत्मनो वा करणत्वप्रसङ्गः उभयोरुभयात्मकत्वप्रसङ्गोवा विशेषाभावात् ततस्तेषां भेदैकान्ते चात्मनः करणत्वाभावः सन्तानान्तरकरणवद्विपर्ययो वेति प्रतीतिसिद्धत्वाद्बाधकाभावाच्चानेकान्त एवाश्रयणीयः । द्रव्येन्द्रियाणामपि परस्परं स्वारम्भकपुद्गलद्रव्येभ्यश्च भेदाभेदद्वाराऽनेकान्त एव युक्तः, पुद्गलद्रव्यार्थादेशादभेदस्य पर्यायार्थादेशाच्च भेदस्योपपद्यमानत्वात् एवमिन्द्रियविषयाणां स्पर्शादीनामपि द्रव्यपर्यायरूपतया भेदाभेदात्मकत्वमवसेयम् । तथैव निर्बाधमुपलब्धेः, तथाच द्रव्यमात्रं पर्यायमात्रं चेन्द्रियविषय इति स्पर्शादीनां कर्मसाधनत्वं भावसाधनत्वं च द्रष्टव्यम् ॥ २२ ॥

द्रव्यभावभेदानीत्युक्तं तानि क्रमेण लक्षयति

द्रव्येन्द्रियं नियताकाराः पुद्गलाः ॥ १–१–२३ ॥

द्रव्येन्द्रियमित्येकवचनं जात्याश्रयणात् नियतो विशिष्टो बाह्य आभ्यन्तरश्चाकारः संस्थानविशेषो येषां ते नियताकाराः पूरणगलनधर्म्माणः स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः, तथाहि श्रोत्रादिषु यः कर्णशष्कुलीप्रभृतिर्बाह्यः पुद्गलानां प्रचयो यश्चाभ्यन्तरः कदम्बगोलकाद्याकारः स सर्वो द्रव्येन्द्रियम्, पुद्गलद्रव्यरूपत्वात्, अप्राधान्ये वा द्रव्यशब्दो यथाऽङ्गारमर्दको द्रव्याचार्य इति, अप्रधानमिन्द्रियं द्रव्येन्द्रियं व्यापारवत्यपि तस्मिन् सन्निहितेऽपि चालोकप्रभृतिनि सहकारिपटले भावेन्द्रियं विना स्पर्शाद्युपलब्ध्यसिद्धेः ॥ २३ ॥

भावेन्द्रियं लब्ध्युपयोगौ ॥ १-१-२४ ॥

लम्भनं लब्धिर्ज्ञानावरणकर्म्मक्षयोपशमविशेषः यत्सन्निधानादात्मा द्रव्येन्द्रियनिर्वृत्तिं प्रति व्याप्रियते तन्निमित्त आत्मनः परिणामविशेष उपयोगः, अत्रापि भावेन्द्रियमित्येकवचनं जात्याश्रयणात् भावशब्दोऽनुपसर्ज्जनार्थः यथैवेन्दनधर्मयोगित्वेनानुपचरितेन्द्रत्वो भावेन्द्र उच्यते तथैवेन्द्रलिङ्गत्वादिधर्मयोगेनानुपचरितेन्द्रलिङ्गत्वादिधर्मयोगि भावेन्द्रियम् । तत्र लब्धिस्वभावं तावदिन्द्रियं स्वार्थसंवित्तावात्मनो योग्यतामादधद्भावेन्द्रियतां प्रतिपद्यते नहि तत्रायोग्यस्य तदुत्पत्तिराकाशवदुपपद्यते स्वार्थसंवियोग्यतैव च लब्धिरिति । उपयोगस्वभावं पुनः स्वार्थसंविदि व्यापारात्मकं नह्यव्यापृतं स्पर्शनादिसंवेदनं स्पर्शादि प्रकाशयितुं शक्तं सुषुप्तादीनामपि तत्प्रकाशकत्वप्राप्तेः । स्वार्थप्रकाशने व्यापृतस्य संवेदनस्योपयोगत्वे फलत्वादिन्द्रियत्वानुपपत्तिरिति चेन्, न, कारणधर्म्मस्य कार्येऽनुवृत्तेः, नहि पावकस्य प्रकाशकत्वे तत्कार्यस्य प्रदीपस्य प्रकाशकत्वं विरुध्यते, न च येनैव स्वभावेनोपयोगस्येन्द्रियत्वं तेनैव फलत्वमिष्यते येन विरोधः स्यात् साधकतमस्वभावेन हि तस्येन्द्रियत्वं क्रियारूपतया च फलत्वं यथैव हि प्रदीपः प्रकाशात्मा करणं क्रियात्मा फलं स्वतन्त्रत्वाच्च कर्त्तेति सर्वमिदमनेकान्तवादे न दुर्लभमित्यलं प्रसङ्गेन ॥ २४ ॥

मनोनिमित्त इत्युक्तमिति मनो लक्षयति ॥

सर्वार्थग्रहणं मनः ॥ १-१-२५ ॥

सर्वे न तु स्पर्शनादीनां स्पर्शादिवत् प्रतिनियता एवार्था गृह्यन्ते तेनेति सर्वार्थग्रहणं मनोऽनिन्द्रियमिति नोइन्द्रियमिति चोच्यते । सर्वार्थं मन इत्युच्यमाने आत्मन्यपि प्रसङ्ग इति करणत्वप्रतिपादनार्थं ग्रहणमित्युक्तम् । आत्मा तु कर्त्तेति

नातिव्याप्तिः सर्वार्थग्रहणं च मनसः प्रसिद्धमेव । यद्वाचकमुख्यः " श्रुतमनिन्द्रियस्य " श्रुतमिति हि विषयिणा विषयस्य निर्देशः उपलक्षणं च श्रुतं मतेः तेन मतिश्रुतयोर्यो विषयः स मनसो विषय इत्यर्थः । " मतिश्रुतयोर्निबन्धो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु " इति वाचकवचनान्मतिश्रुतज्ञानयोः सर्वविषयत्वं सिद्धम् । मनोऽपि चेन्द्रियवद्द्रव्यभावभेदात् द्विविधमेव तत्र द्रव्यमनो मनस्त्वेन परिणतानि पुद्गलद्रव्याणि भावमनस्तु तदावरणीयकर्मक्षयोपशमात्मा लब्धिरात्मनश्चार्थग्रहणोन्मुखोव्यापारविशेष इति ॥ २५ ॥

नन्वत्यल्पमिदमुच्यते इन्द्रियमनोनिमित्त इति अन्यदपि हि चक्षुर्ज्ञानस्य निमित्तमर्थ आलोकश्चास्ति यदाहुः " रूपालोकमनस्कारचक्षुर्भ्यः सम्प्रजायते । विज्ञानं मणिसूर्यांशुगोशकृद्भ्य इवानलः " इत्यत्राह

नार्थालोकौ ज्ञानस्य निमित्तमव्यतिरेकात् ॥ १—१—२६ ॥

बाह्यो विषयः प्रकाशश्च न चक्षुर्ज्ञानस्य साक्षात्कारणं देशकालादिवत्तु व्यवहितकारणत्वं न निवार्यते ज्ञानावरणादिक्षयोपशमसामग्र्यामारादुपकारित्वेनाञ्जनादिवच्चक्षुरुपकारित्वेन चाभ्युपगमात् । कुतः पुनः साक्षान्न कारणत्वमित्याह अव्यतिरेकात् व्यतिरेकाभावात् नहि तद्भावे भावलक्षणोन्वय एव हेतुफलभावनिश्चयनिमित्तमपितु तदभावेऽभावलक्षणो व्यतिरेकोपि न चासावर्थालोकयोर्हेतुभावेस्ति मरुमरीचिकादौ जलाभावेपि जलज्ञानस्य वृषदंशादीनां चालोकाभावेपि सान्द्रतमतमःपटल*विलुप्तदेशगतवस्तुप्रतिपत्तेश्च दर्शनात् योगिना चातीतानागतार्थग्रहणे किमर्थस्य निमित्तत्वं निमित्तत्वे चार्थक्रियाकारित्वेन सत्त्वादतीतानागतत्वक्षतिः । न च प्रकाश्यादात्मलाभ एव प्रकाशकस्य

* विलिप्तेतिपाठान्तरम् ॥

प्रकाशकत्वं प्रदीपादेर्घटादिभ्योऽनुत्पन्नस्यापि तत्प्रकाशकत्वदर्शनात् ईश्वरज्ञानस्य च नित्यत्वेनाभ्युपगतस्य कथमर्थजन्यत्वं नाम, अस्मदादीनामपि जनकस्यैव ग्राह्यत्वाभ्युपगमे स्मृतिप्रत्यभिज्ञानादेः प्रमाणस्याप्रामाण्यप्रसङ्गः। येषां चैकान्तक्षणिकोऽर्थो जनकश्च ग्राह्यत इत्येतद् दर्शनं तेषामपि जन्यजनकयोर्ज्ञानार्थयोर्भिन्नकालत्वान्न ग्राह्यग्राहकभावः सम्भवति। अथ न जन्यजनकभावातिरिक्तं सन्दंशायोगोलकवत् ज्ञानार्थयोः कश्चिद् ग्राह्यग्राहकभाव इति मतं, भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेत् "ग्राह्यतां विदुः हेतुत्वमेव युक्तिज्ञा ज्ञानाकारार्पणक्षममिति वचनात्, तर्हि सर्वज्ञज्ञानस्य वार्त्तमानिकार्थविषयत्वं न कथञ्चिदुपपद्यते वार्त्तमानिकक्षणस्याजनकत्वात् अजनकस्य चाग्रहणात् स्वसंवेदनस्य च स्वरूपाजन्यत्वे कथं ग्राहकत्वं स्वरूपस्य वा कथं ग्राह्यत्वमिति चिन्त्यं तस्मात्स्वसामग्रीप्रभवयोः प्रकाशघटयोरिव ज्ञानार्थयोः प्रकाश्यप्रकाशकभावसम्भवान्न ज्ञाननिमित्तत्वमर्थालोकयोरिति स्थितम्। नन्वर्थाजन्यत्वे ज्ञानस्य कथं प्रतिकर्म्मव्यवस्था तदुत्पत्तितदाकारताभ्यां हि सोपपद्यते तस्मादनुत्पन्नस्यातदाकारस्य च ज्ञानस्य सर्वान् प्रत्यविशेषात्, नैवं, तदुत्पत्तिमन्तरेणाप्यावरणक्षयोपशमलक्षणयोग्यतयैव प्रतिनियतार्थप्रकाशकत्वोपपत्तेः तदुत्पत्तावपि च योग्यताऽवश्याश्रयणीया अन्यथाऽशेषार्थसान्निध्येपि कुतश्चिदेवार्थात्कस्यचिदेव ज्ञानस्य जन्मेति कौतस्कुतोऽयं विभागः तदाकारता त्वर्थाकारसङ्क्रान्त्या तावदनुपपन्ना, अर्थस्य निराकारत्वप्रसङ्गात्, अर्थेन च मूर्त्तेनामूर्त्तस्य ज्ञानस्य कीदृशं सादृश्यमित्यर्थविशेषग्रहणपरिणाम एव साभ्युपेया ततः "अर्थेन घटयत्येनां नहि मुक्त्वार्थरूपताम्" इति यत्किञ्चिदेतत्। अपिच व्यस्ते समस्ते चैते ग्रहणकारणं स्यातां यदि व्यस्ते तदा कपालाद्यक्षणो घटान्त्यक्षणस्य जलचन्द्रो वा नभश्चन्द्रस्य ग्राहकः प्राप्नोति तदुत्पत्तेस्तदाकारत्वाच्च। अथ समस्ते तर्हि घटोत्तरक्षणः पूर्वघटक्षणस्य ग्राहकः प्रसज्यति। ज्ञानरूपत्वे सत्येते ग्रहणकारणमितिचेन्, तर्हि, समानजातीयज्ञानस्य समनन्तरपूर्वज्ञानग्राहकत्वं प्रसज्येत तन्न योग्यतामन्तरेणान्यद् ग्रहणकारणं पश्यामः ॥ २६ ॥

अवग्रहेहावायधारणात्मेत्युक्तमित्यवग्रहादीँल्लक्षयति

अक्षार्थयोगे दर्शनानन्तरमर्थग्रहणमवग्रहः ॥ १-१-२७ ॥

अक्षमिन्द्रियं द्रव्यभावरूपम् अर्थो द्रव्यपर्यायात्मा तयोर्योगः सम्बन्धोऽनतिदूरासन्नव्यवहितदेशाद्यवस्थानलक्षणा योग्यता, नियता हि सा विषयविषयिणोः यदाह "पुट्ठं सुणेइ सद्दं रूवं पुण पासए अपुट्ठं तु" इत्यादि तस्मिन्नक्षार्थयोगे सति दर्शनमनुल्लिखितविशेषस्य वस्तुनः प्रतिपत्तिः तदनन्तरमिति, क्रमप्रतिपादनार्थमेतत्, एतेन दर्शनस्यावग्रहं प्रति पारिणामिककारणतोक्ता, नह्यसत एव सर्वथा कस्यचिदुत्पादः सतो वा सर्वथा विनाश इति दर्शनमेवोत्तरं परिणामं प्रतिपद्यते अर्थस्य द्रव्यपर्यायात्मनोऽर्थक्रियाक्षमस्य ग्रहणं सम्यगर्थनिर्णय इति सामान्यलक्षणानुवृत्तेर्निर्णयो न पुनरविकल्पकं दर्शनमात्रमवग्रहः न चायं मानसो विकल्पः, चक्षुरादिसन्निधानापेक्षत्वात् प्रतिसङ्ख्यानेनाप्रत्याख्येयत्वाच्च मानसो हि विकल्पः प्रतिसङ्ख्यानेन निरुध्यते नचायं तथेति न विकल्पः ॥ २७ ॥

अवगृहीतविशेषकाङ्क्षणमीहा ॥ १-१-२८ ॥

अवग्रहगृहीतस्य शब्दादेरर्थस्य किमयं शब्दः शाङ्खः शार्ङ्गो वेति संशये सति माधुर्यादयः शङ्खधर्म्मा एवोपलभ्यन्ते न कार्कश्यादयः शार्ङ्गधर्म्मा इत्यन्वयव्यतिरेकरूपविशेषपर्यालोचनरूपा मतिश्चेष्टेहा, इह चावग्रहेहयोरन्तराले अभ्यस्तेऽपि विषये संशयज्ञानमस्त्येवाशुभावात्तु नोपलक्ष्यते न तु प्रमाणं सम्यगर्थनिर्णयात्मकत्वाभावात् । ननु परोक्षप्रमाणभेदरूपमूहाख्यं प्रमाणं वक्ष्यते तत्कस्तस्मादीहाया भेदः, उच्यते, त्रिकालगोचरः साध्यसाधनयोर्व्याप्तिग्रहणपटुरूहः यमाश्रित्य व्याप्तिग्रहणकाले योगी च(व) सम्पद्यते प्रमातेति न्यायविदो वदन्ति, ईहा तु वार्त्तमानिकार्थविषया प्रत्यक्षभेद इत्यपौनरुक्त्यम्

ईहा च यद्यपि चेष्टोच्यते तथापि चेतनस्य सेति ज्ञानरूपैवेति युक्तं प्रत्यक्षभेदत्वमस्याः, न चानिर्णयरूपत्वादप्रमाणत्वमस्याः शङ्कनीयम्, स्वविषये निर्णयत्वात् निर्णयान्तरासादृश्ये निर्णयान्तराणामप्यनिर्णयत्वप्रसङ्गः ॥ २८ ॥

ईहितविशेषनिर्णयोऽवायः ॥ १-१-२९ ॥

ईहाक्रोडीकृते वस्तुनि विशेषस्य शाङ्ख एवायं शब्दो न शार्ङ्ग इत्येवंरूपस्यावधारणमवायः ॥ २९ ॥

स्मृतिहेतुर्धारणा ॥ १-१-३० ॥

स्मृतेरतीतानुसन्धानरूपाया हेतुः परिणामिकारणं संस्कार इति यावत् सङ्ख्येयमसङ्ख्येयं वा कालं ज्ञानस्यावस्थानं धारणा अवग्रहादयस्तु त्रय आन्तर्मौहूर्त्तिकाः संस्कारस्य च प्रत्यक्षभेदरूपत्वात् ज्ञानत्वमुन्नेयम्, न पुनर्यथाहुः परे ज्ञानादतिरिक्तो भावनाख्योऽयं संस्कार इति अस्य ह्यज्ञानरूपत्वे ज्ञानरूपस्मृतिजनकत्वं न स्यात् नहि सत्ता सत्तान्तरमनुविशति अज्ञानरूपत्वे चास्यात्मधर्मत्वं न स्यात् चेतनधर्मस्याचेतनत्वाभावात् । नन्वविच्युतिमपि धारणामन्वशिषन् वृद्धाः यद्भाष्यकारः "अविच्चुई धारणा होइ" तत्कथं स्मृतिहेतोरेव धारणात्वमत्रयः, सत्यम्, अस्त्यविच्युतिर्नामधारणा किन्तु साऽवाय एवान्तर्भूतेति न पृथगुक्ता अवाय एव हि दीर्घदीर्घोऽविच्युतिर्धारणेत्युच्यत इति, स्मृतिहेतुत्वाद्वाऽविच्युतिर्धारणयैव सङ्गृहीता न ह्यवायमात्रादविच्युतिविरहितात्स्मृतिर्भवति गच्छत्तृणस्पर्शप्रायाणामवायानां परिशीलनविकलानां स्मृतिजनकत्वादर्शनात् तस्मात् स्मृतिहेतू अविच्युतिसंस्कारावनेन सङ्गृहीतावित्यदोषः । यद्यपि स्मृतिरपि धारणाभेदत्वेन सिद्धान्तेऽभिहिता तथापि परोक्षप्रमाणभेदत्वादिह नोक्तेति सर्वमवदातम् । इह च क्रमभाविनामप्यवग्रहादीनां कथञ्चिदेकत्वमवसेयं विरुद्धधर्माध्यासो ह्येकत्वप्रतिपन्थी न चासौ प्रमाणप्रतिपन्नेऽर्थे प्रत्यर्थितां भजते, अनुभूयते हि खलु हर्षविषादादि-

विरुद्धविवर्त्तोक्रान्तमेकं चैतन्यं विरुद्धधर्म्माध्यासाच्च बिभ्यद्भिरपि कथमेकं चित्रपटीयं ज्ञानमेकानेकाकारोल्लेखशेखरमभ्युपग-
म्यते सौगतैः चित्रं वा रूपं नैयायिकादिभिरिति । नैयायिकास्त्विन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसा-
यात्मकं प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षलक्षणमीक्षते, अत्र च पूर्वाचार्यकृतव्याख्यावैमुख्येन सङ्ख्यावद्भिस्त्रिलोचनवाचस्पतिप्रमुखैरयमर्थः
समर्थितो यथेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यभिचारि प्रत्यक्षमित्येवं प्रत्यक्षलक्षणं यतः शब्दाध्याहारेण च यत्तदोर्नित्याभि-
सम्बन्धादुक्तविशेषणविशिष्टं ज्ञानं यतो भवति तत्तथाविधज्ञानसाधनं ज्ञानरूपमज्ञानरूपं वा प्रत्यक्षं प्रमाणमिति, अस्य च
फलभूतस्य ज्ञानस्य द्वयीगतिरविकल्पकं सविकल्पकं वा तयोरुभयोरपि प्रमाणरूपत्वमभिधातुं विभागवचनमेतदव्यपदेश्यं
व्यवसायात्मकमिति, तत्रोभयरूपस्यापि ज्ञानस्य प्रामाण्यमुपेक्ष्य यतः शब्दाध्याहारक्लेशेनाऽज्ञानरूपस्य सन्निकर्षादेः प्रामा-
ण्यसमर्थनमयुक्तं, कथं ह्यज्ञानरूपाः सन्निकर्षादयोऽर्थपरिच्छित्तौ साधकतमा भवन्ति व्यभिचारात् सत्यपीन्द्रियार्थसन्निकर्षेऽर्थो-
पलब्धेरभावात् ज्ञाने सत्येव भावात् साधकतमं हि करणमव्यवहितफलं च तदिति, सन्निकर्षोपि यदि योग्यतातिरिक्तः
संयोगादिसम्बन्धस्तर्हि स चक्षुषोऽर्थेन सह नास्ति अप्राप्यकारित्वात्तस्य दृश्यते हि काचाभ्रपटलस्फटिकादिव्यवहितस्यार्थ-
स्य चक्षुषोपलब्धिः । अथ प्राप्यकारि चक्षुः करणत्वाद्वास्यादिवदिति ब्रूषे तदयस्कान्ताकर्षणोपलेन लोहासन्निकृष्टेन व्य-
भिचारः । न च संयुक्तसंयोगादिसन्निकर्षस्तत्र कल्पयितुं शक्यतेऽतिप्रसङ्गादिति । सौगतास्तु प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्तमिति
लक्षणमवोचन् अभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासा प्रतीतिः कल्पना तया रहितं तयापोढमिति, एतच्च व्यवहारानुपयोगित्वात्प्रमा-
णस्य लक्षणमनुपपन्नम् । तथाह्येतस्माद्विनिश्चित्यार्थमर्थक्रियार्थिनस्तत्समर्थेऽर्थे प्रवर्तमाना विसंवादभाजो माभूवन्निति प्रमाण-
स्य लक्षणपरीक्षायां प्रवर्त्तन्ते परीक्षकाः व्यवहारानुपयोगिनश्च तस्य वायससदसद्दशनपरीक्षायामिव निष्फलः परिश्रमः
निर्विकल्पोत्तरकालभाविनः सविकल्पकात्तु व्यवहारोपगमे वरं तस्यैव प्रामाण्यमास्थेयं किमविकल्पकेन शिखण्डिनेति । जैमि-

नीयास्तु धर्मं प्रति अनिमित्तत्वव्याजेन सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वादित्यनुवादभङ्ग्या प्रत्यक्षलक्षणमाचक्षते यदाहुः "एवं सत्यनुवादित्वं लक्षणस्यापि सम्भवेत्" इति व्याचक्षते च इन्द्रियाणां सम्प्रयोगे सति पुरुषस्य जायमाना बुद्धिः प्रत्यक्षमिति, अत्र संशयविपर्ययबुद्धिजन्मनोपीन्द्रियसंयोगे सति प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गादतिव्याप्तिः। अथ सत्सम्प्रयोग इति सता सम्प्रयोग इति व्याख्यायते तर्हि निरालम्बनविभ्रमा एवार्थनिरपेक्षजन्मानो निरस्ता भवेयुर्न सालम्बनौ संशयविपर्ययौ, अथ सति सम्प्रयोग इति सत्सप्तमी पक्ष एव न त्यज्यते संशयविपर्ययनिरासाय च सम्प्रयोग इत्यत्र समित्युपसर्गो वर्ण्यते यदाह "सम्यगर्थे च संशब्दो दुःप्रयोगनिवारणः। दुष्टत्वाच्छुक्तिकायोगो वार्यते रजतेक्षणात्।" इति, तथापि प्रयोगसम्यक्त्वस्यातीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षानवगम्यत्वात्कार्यतोऽवगतिर्वक्तव्या कार्यं च ज्ञानं न च तदविशेषितमेव प्रयोगसम्यक्त्वावगमनायालं न च तद्विशेषणपरमपरमिह पदमस्ति सतां सम्प्रयोग इति च वरं निरालम्बनविज्ञाननिवृत्तये सतीति तु सप्तम्यैव गतार्थत्वादनर्थकम्, येपि तत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म सत्प्रत्यक्षं यद्विषयं ज्ञानं तेन सम्प्रयोगे इन्द्रियाणां पुरुषस्य बुद्धिजन्म सत्प्रत्यक्षं यदन्यविषयं ज्ञानमन्यसम्प्रयोगे भवति न तत्प्रत्यक्षमित्येवं तत्सतो व्यत्ययेन लक्षणमनवद्यमित्याहुः। तेषामपि क्लिष्टकल्पनैव संशयज्ञानेन व्यभिचारानिवृत्तेस्तत्र हि यद्विषयं ज्ञानं तेन सम्प्रयोग इन्द्रियाणामस्त्येव यद्यपि चोभयविषयं संशयज्ञानं तथापि तयोरन्यतरेणेन्द्रियं संयुक्तमेव उभयाऽवमर्शित्वाच्च संशयस्य, येन संयुक्तं चक्षुस्तद्विषयमपि तज्ज्ञानं भवत्येवेति नातिव्याप्तिपरिहारः। अव्याप्तिश्च चाक्षुषज्ञानस्येन्द्रियसम्प्रयोगजत्वाभावात्। अप्राप्यकारि च चक्षुरित्युक्तप्रायम्। श्रोत्रादिवृत्तिरविकल्पिका प्रत्यक्षमिति वृद्धसाङ्ख्याः अत्र श्रोत्रादीनामचेतनत्वात्तद्वृत्तेः सुतरामचैतन्यमिति कथं प्रमाणत्वं चेतनसंसर्गाच्चैतन्याभ्युपगमे वरं चित्त एव प्रमाण्यमभ्युपगन्तुं युक्तं न चाविकल्पकत्वे प्रामाण्यमस्तीति यत्किञ्चिदेतत्। प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टमिति प्रत्यक्षलक्षणमितीश्वरकृष्णः तदप्यनु-

प्र० मी० ॥ १४ ॥

मानेन व्यभिचारित्वादलक्षणम्, अथ प्रतिराभिमुख्ये वर्त्तते तेनाभिमुख्येन विषयाध्यवसायः प्रत्यक्षमित्युच्यते तदप्यनुमानेन तुल्यं, घटोऽयमितिवदयं पर्वतोऽग्निमानित्याभिमुख्येन प्रतीतेः । अथानुमानादिविलक्षणो अभिमुखोऽध्यवसायः प्रत्यक्षं तर्हि प्रत्यक्षलक्षणमकरणीयमेव शब्दानुमानलक्षणाविलक्षणतयैव तत्सिद्धेः ततश्च परकीयलक्षणानां दुष्टत्वादिदमेव विशदः प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षलक्षणमनवद्यम् ॥ ३० ॥

प्रमाणविषयफलप्रमातृरूपेषु चतुर्षु विधेषु तत्त्वं परिसमाप्यते विषयादिलक्षणमन्तरेण प्रमाणलक्षणमसम्पूर्णमिति विषयं लक्षयति ॥

प्रमाणस्य विषयो द्रव्यपर्यायात्मकं वस्तु ॥ १–१–३१ ॥

प्रत्यक्षस्य प्रकृतत्वात्तस्यैव विषयादौ लक्षयितव्ये प्रमाणस्येति प्रमाणसामान्यग्रहणं प्रत्यक्षवत् प्रमाणान्तराणामपि विषयादिलक्षणमिहैव वक्तुं युक्तमविशेषात्तथाच लाघवमपि भवतीत्येवमर्थम् । जातिनिर्देशाच्च प्रमाणानां प्रत्यक्षादीनां विषयो गोचरो द्रव्यपर्यायात्मकं वस्तु द्रवति तांस्तान्पर्यायान्गच्छतीति द्रव्यं ध्रौव्यलक्षणं पूर्वोत्तरविवर्त्तवर्त्यन्वयप्रत्ययसमधिगम्यमूर्ध्वतासामान्यमिति यावत्, परियन्त्युत्पादविनाशधर्म्माणो भवन्तीति पर्याया विवर्त्ताः तच ते चात्मा स्वरूपं यस्य तद्द्रव्यपर्यायात्मकं वस्तु परमार्थसदित्यर्थः। यद्वाचकमुख्यः "उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदिति" पारमर्षमपि "उपन्नेइ वा विगमेइ वा धुवेइ वेति" तत्र द्रव्यपर्यायग्रहणेन द्रव्यैकान्तपर्यायैकान्तवादिपरिकल्पितविषयव्युदासः आत्मग्रहणेन चात्यन्तव्यतिरिक्तद्रव्यपर्यायवादिकाणादयौगाभ्युपगतविषयनिरासः । यच्छ्रीसिद्धसेनः "दोहिंवि णएहिं णायं, सत्थमूलूएण तहवि मिच्छत्तं । जं सविसयप्पहाण,-त्तणेण अणुण्णनिरावेक्खत्ति" ॥ ३१ ॥

कुतः पुनर्द्रव्यपर्यायात्मकमेव वस्तु प्रमाणानां विषयो न द्रव्यमात्रं पर्यायमात्रमुभयं वा स्वतन्त्रमित्याह ॥

अर्थक्रियासामर्थ्यात् ॥ १–१–३२ ॥

अर्थस्य हानोपादानादिलक्षणस्य क्रिया निष्पत्तिस्तत्र सामर्थ्यात् द्रव्यपर्यायात्मकस्यैव वस्तुनोऽर्थक्रियार्थसम-
र्थत्वादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

यदि नामैवं ततः किमित्याह॰

तल्लक्षणत्वाद्वस्तुनः ॥ १–१–३३ ॥

तदर्थक्रियासामर्थ्यं लक्षणमसाधारणं रूपं यस्य तत्तल्लक्षणं तस्य भावस्तत्वं परमार्थसतो रूपस्य, अयमर्थोऽर्थ-
क्रियार्थी हि सर्वः प्रमाणमन्वेषते अपि नामेतः प्रमेयमर्थक्रियाक्षमं विनिश्चित्य कृतार्थो भवेयमिति न व्यसनितया तद्यदि
प्रमाणविषयोर्थोऽर्थक्रियाक्षमो न भवेत्तदा नासौ प्रमाणपरीक्षणमाद्रियेत यदाह " अर्थक्रियासमर्थस्य विचारैः किं तदर्थि-
नाम् । पण्डस्य रूपवैरूप्ये कामिन्याः किं परीक्षयेति " तत्र न द्रव्यैकरूपोऽर्थोऽर्थक्रियाकारी स ह्यप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकरूपः
कथमर्थक्रियां कुर्वीत क्रमेणाक्रमेण वा अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणां प्रकारान्तरासम्भवात्, तत्र न क्रमेण स हि कालान्तरभा-
विनीः क्रियाः प्रथमक्रियाकाल एव प्रसह्य कुर्यात् समर्थस्य कालक्षेपायोगात् कालक्षेपिणो वाऽसामर्थ्यप्राप्तेः समर्थोपि
तत्तत्सहकारिसमवधाने तं तमर्थं करोतीति चेत्, न तर्हि तस्य सामर्थ्यमपरसहकारिसापेक्षवृत्तित्वात् सापेक्षमसमर्थमिति
हि किमर्थोपी: न तेन सहकारिणोपेक्ष्यन्तेऽपितु कार्यमेव सहकारिष्वसत्स्वभवत्तानपेक्षत इति चेत्, नत्किं स भा

तान्युपेक्षते न पुनर्झटिति घटयति । ननु समर्थमपि बीजमिलादिसह-
वोऽसमर्थः समर्थश्चेत् किं सहकारिमुखप्रेक्षणदीनानि तान्युपेक्षते न पुनर्झटिति घटयति । ननु समर्थमपि बीजमिलादिसह- कारिसहितमेवाङ्कुरं करोति नान्यथा तत्किं तस्य सहकारिभिः किञ्चिदुपक्रियेत न वा, नो चेत् , स किं पूर्ववन्नोदास्ते, उपक्रियेत चेत्, स तर्हि तैरुपकारो भिन्नोऽभिन्नो वा क्रियेत इति निर्वचनीयम् अभेदे स एव क्रियते इति लाभमिच्छतो मूलक्षतिरायाता, भेदे, स कथं तस्योपकारः किं न सह्यविन्ध्यादेरपि, तत्सम्बन्धात्तस्यायमिति चेत्, उपकार्योपकारयोः कः सम्बन्धः, न संयोगो द्रव्ययोरेव तस्य भावात्, नापि समवायस्तस्य प्रत्यासत्तिविप्रकर्षा- भावेन सर्वत्र तुल्यत्वान्न नियतसम्बन्धिसम्बन्धत्वं युक्तम्, तत्त्वे वा तत्कृत उपकारोऽस्याभ्युपगन्तव्यस्तथाच सत्युप- कारस्य भेदाभेदकल्पना तदवस्थैव उपकारस्य समवायादभेदे समवाय एव कृतः स्यात् भेदे पुनरपि समवायस्य न नियत- सम्बन्धिसम्बन्धत्वम् । सम्बन्धत्वे समवायस्य विशेषणविशेष्यभावो हेतुरिति चेत् , उपकार्योपकारकभावाभावे तस्यापि प्रतिनियमहेतुत्वाभावात्, उपकारे तु पुनर्भेदाभेदविकल्पद्वारेण तदेवावर्त्तते तन्नैकान्तनित्यो भावः क्रमेणार्थक्रियां कुरुते । नाप्यक्रमेण न ह्येकोभावः सकलकालकलाभाविनीर्युगपत् सर्वाः क्रियाः करोतीति प्रातीतिकं कुरुतां वा तथापि द्वितीयक्षणे- किं कुर्यात् करणे वा क्रमपक्षभावीदोषः अकरणेऽनर्थक्रियाकारित्वादवस्तुत्वप्रसङ्गः इत्येकान्तनित्यात्क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्ता- र्थक्रिया व्यापकानुपलब्धिबलाद्व्यापकनिवृत्तौ निवर्त्तमाना व्याप्यमर्थक्रियाकारित्वं निवर्त्तयति तदपि स्वव्याप्यं सत्त्वमि- त्यसन् द्रव्यैकान्तः । पर्यायैकान्तरूपोऽपि प्रतिक्षणविनाशी भावो न क्रमेणार्थक्रियासमर्थो देशकृतस्य कालकृतस्य च क्रमस्यैवा- भावात् अवस्थितस्यैव हि नानादेशकालव्याप्तिर्देशकालक्रमश्चाभिधीयते न चैकान्तविनाशिनि सास्ति यदाहुः "यो यत्रैव स तत्रैव यो यदैव तदैव सः । न देशकालयोर्व्याप्तिर्भावानामिह विद्यते " न च सन्तानापेक्षया पूर्वोत्तरक्षणानां क्रमः सम्भवति, सन्तानस्यावस्तुत्वात् वस्तुत्वेऽपि तस्य यदि क्षणिकत्वं न तर्हि क्षणेभ्यः कश्चिद्विशेषः अथाक्षणिकत्वं न सुस्थितः

पर्यायैकान्तवादः यदुक्तम् "अथापि नित्यं परमार्थसन्तं सन्ताननामानमुपैषि भावम्। उत्तिष्ठ भिक्षो फलिता तवाशाः सोयं समस्तः क्षणभङ्गवादः" इति। नाप्यक्रमेण क्षणिकेऽर्थक्रिया सम्भवति स ह्येको रूपादिक्षणो युगपदनेकान् रसादिक्षणान् जनयन् यद्येकेन स्वभावेन जनयेत्तदा तेषामेकत्वं स्यादेकस्वभावजन्यत्वात्, अथ नानास्वभावैर्जनयति किञ्चिदुपादानभावेन किञ्चित्सहकारित्वेन, ते तर्हि स्वभावास्तस्यात्मभूता अनात्मभूता वा अनात्मभूताश्चेत् स्वभावहानिः यदि तस्यात्मभूतास्तर्हि तस्यानेकत्वं स्वभावानां वैकत्वं प्रसज्येत। अथ य एवैकत्रोपादानभावः स एवान्यत्र सहकारिभाव इति न स्वभावभेद इष्यते तर्हि नित्यस्यैकरूपस्यापि क्रमेण नानाकार्यकारिणः स्वभावभेदः कार्यसाङ्कर्यं च माभूत्। अथाक्रमात्क्रमिणामनुत्पत्तेर्नैवमिति चेत्, एकानेककारणाद्युगपदनेककारणसाध्यानेककार्यविरोधात् क्षणिकानामप्यक्रमेण कारित्वं मा भूदिति पर्यायैकान्तादपि क्रमाक्रमयोर्व्यापकयोर्निवृत्त्यैव व्याप्यार्थक्रियापि व्यावर्तते तद्व्यावृत्तौ च सत्त्वमपि व्यापकानुपलब्धिबलेनैव निवर्तत इत्यसन् पर्यायैकान्तोपि। काणादास्तु द्रव्यपर्यायावुभावप्यभ्युपागमन् पृथिव्यादीनि गुणाद्याधाररूपाणि द्रव्याणि गुणादयस्त्वाधेयत्वात्पर्यायाः, ते च केचित् क्षणिकाः केचिद्यावद्द्रव्यभाविनः केचिन्नित्या इति केवलमितरेतरविनिर्लुठितधर्म्मिधर्म्माभ्युपगमान्न समीचीनविषयवादिनः, तथाहि यदि द्रव्यादत्यन्तविलक्षणं सत्त्वं तदा द्रव्यमसदेव भवेत्। सत्तायोगात्सत्त्वमस्त्येवेति चेत्, असतां सत्तायोगेपि कुतः सत्त्वं सतान्तु निष्फलः सत्तायोगः, स्वरूपसत्त्वं भावानामस्त्येवेति चेत् तर्हि किं शिखण्डिना सत्तायोगेन। सत्तायोगात्प्रागभावो न सन्नाप्यसन् सत्तासम्बन्धात्तु सन्निति चेत् वाङ्मात्रमेतत् सदसद्विलक्षणस्य प्रकारान्तरस्यासम्भवात् अपि च पदार्थः सत्ता योग इति न त्रितयं चकास्ति पदार्थसत्तयोश्च योगो यदि तादात्म्यं तदनभ्युपगमबाधितम् अतएव न संयोगः समवायस्त्वनाश्रित इति सर्व्वैः सर्व्वेण सम्बन्धीयाद्वा न किञ्चित्केनचित् एवं द्रव्यगुणकर्म्मणां द्रव्यत्वादिभिर्द्रव्यस्य द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषैः पृथिव्यप्तेजोवायूनां पृथिवीत्वादिभिराकाशादीनां च

द्रव्याणां स्वगुणैर्योगे यथायोगं सर्वमभिधानीयम् एकान्ताभिन्नानां केनचित् कथञ्चित् सम्बन्धायोगादित्यौलूक्यपक्षेपि विषय व्यवस्था । ननु द्रव्यपर्यायात्मकत्वेपि वस्तुनस्तदवस्थमेवदौस्थ्यम्, तथाहि द्रव्यपर्याययोरैकान्तिकभेदाभेदपरिहारेण कथञ्चिद्भेदाभेदवादः स्याद्वादिभिरुपेयते न चासौ युक्तो विरोधादिदोषात् विधिप्रतिषेधरूपयोरेकत्र वस्तुन्यसम्भवान्नीलानीलवत् १ अथ केनचिद्रूपेणभेदः केनचिदभेदः एवं सति भेदस्याऽन्यदधिकरणमभेदस्य चान्यदिति वैयधिकरण्यम् २ यं वात्मानं पुरोधाय भेदो यं चाश्रित्याभेदस्तावप्यात्मानौ भिन्नाभिन्नावन्यथैकान्तवादप्रसक्तिस्तथाच सत्यनवस्था ३ येन च रूपेण भेदस्तेन भेदश्चाभेदश्च येन चाभेदस्तेनाप्यभेदश्च भेदश्चेति सङ्करः ४ येन रूपेण भेदस्तेनाभेदो येनाभेदस्तेन भेद इति व्यतिकरः ५ भेदाभेदात्मकत्वे च वस्तुनो विविक्तेनाकारेण निश्चेतुमशक्तेः संशयः ६ ततश्चाप्रतिपत्तिरिति न विषयव्यवस्था, नैवम्, प्रतीयमाने वस्तुनि विरोधस्यासम्भवात् यत्सन्निधाने यो नोपलभ्यते स तस्य विरोधीति निश्चीयते उपलभ्यमाने च वस्तुनि को विरोधगन्धावकाशः नीलानीलयोरपि यद्येकत्रोपलम्भोस्ति तदा नास्ति विरोधः एकत्र चित्रपटीज्ञाने सौगतैर्नीलानीलयोर्विधानाभ्युपगमात् यौगैश्चैकस्य चित्रस्य रूपस्याभ्युपगमात् एकस्यैव पटादेश्चलाचलरक्तारक्तावृतानावृतादिविरुद्धधर्म्माणामुपलब्धेः प्रकृते को विरोधशङ्कावकाशः । एतेन वैयधिकरण्यदोषोप्यपास्तः, तयोरेकाधिकरणत्वेन प्रागुक्तयुक्तिदिशा प्रतीतेः । यदप्यनवस्थानं दूषणमुपन्यस्तम्, तदप्यनेकान्तवादिमतानभिज्ञेनैव तन्मतं द्रव्यपर्यायात्मके वस्तुनि द्रव्यपर्यायावेव भेदः भेदध्वानिना तयोरेवाभिधानात् द्रव्यरूपेणाभेद इति द्रव्यमेवाभेदः एकानेकात्मकत्वाद्वस्तुनः यौ च सङ्करव्यतिकरौ तौ मेचकज्ञाननिदर्शनेन सामान्यविशेषदृष्टान्तेन च परिहृतौ । अथ तत्र तथाप्रतिभासः समाधानं परस्यापि तदेवास्तु प्रतिभासस्यापक्षपातित्वात्, निर्णीते चार्थे संशयोऽपि न युक्तः तस्य सकम्पप्रतिपत्तौ दुर्घटत्वात् प्रतिपन्ने च वस्तुन्यप्रतिपत्तिरिति साहसम् । उपलब्ध्यभिधानादनुपलम्भोपि न सिद्धस्ततो नाभाव इति दृष्टेष्टाविरुद्धं द्रव्यपर्यायात्मकं वस्त्विति ॥ ३२ ॥

ननु द्रव्यपर्यायात्मकत्वेऽपि वस्तुनः कथमर्थक्रिया नाम सा हि क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्ता द्रव्यपर्यायैकान्तवदुभयात्मकादपि व्यावर्त्तताम् शक्यं हि वक्तुमुभयात्मा भावो न क्रमेणार्थक्रियां कर्तुं समर्थः समर्थस्य क्षेपायोगात् न च सहकार्यपेक्षा युक्ता द्रव्यस्यापि कार्यत्वेन सहकारिकृतोपकारनिरपेक्षत्वात्, पर्यायाणां च क्षणिकत्वेन पूर्वापरकार्यकालाप्रतीक्षणात् । नाप्यक्रमेण युगपद्धि सर्वकार्याणि कृत्वा पुनरकुर्वतोऽनर्थक्रियाकारित्वादसत्त्वं कुर्वतः क्रमपक्षभावीदोषः द्रव्यपर्यायवादयोश्च यो दोषः स उभयवादेऽपि समानः " प्रत्येकं यो भवेद्दोषो द्वयोर्भावे कथं न स " इति वचनात् इत्याह ।

पूर्वोत्तराकारपरिहारस्वीकारस्थितिलक्षणपरिणामेनास्यार्थक्रियोपपत्तिः ॥ १–१–३४ ॥

पूर्वोत्तरयोराकारयोर्विवर्त्तयोर्यथासङ्ख्येन यौ परिहारस्वीकारौ ताभ्यां स्थितिः सैव लक्षणं यस्य स चासौ परिणामश्च एतेनास्य द्रव्यपर्यायात्मकस्यार्थक्रियोपपद्यते, अयमर्थो न द्रव्यरूपं न पर्यायरूपं नोभयरूपं वस्तु येन तत्तत्पक्षभावी दोषः स्यात्किन्तु स्थित्युत्पादव्ययात्मकं शबलं जात्यन्तरमेव वस्तु, तेन तत्तत्सहकारिसन्निधाने क्रमेण युगपद्वा तां तामर्थक्रियां कुर्वतः सहकारिकृतां चोपकारपरम्परामुपजीवतो भिन्नाभिन्नोपकारादिनोदनानुमोदनाममुदितात्मनः उभयपक्षभाविदोषशङ्काकलङ्कानिर्दिष्टीकृतस्य भावस्य न व्यापकानुपलब्धिबलेनार्थक्रियाया नापि तद्व्याप्यस्य सत्त्वस्य निवृत्तिरिति सिद्धम् द्रव्यपर्यायात्मकं वस्तु प्रमाणस्य विषयः ॥ ३४ ॥

फलमाह ॥

फलमर्थप्रकाशः ॥ १–१–३५ ॥

प्रमाणस्येति वर्त्तते प्रमाणस्य फलमर्थप्रकाशोऽर्थसंवेदनम्, अर्थार्थी हि सर्वः प्रमातेत्यर्थसंवेदनमेव फलं युक्तं

नन्वेवं प्रमाणमेव फलत्वेनोक्तं स्यात् , ओमिति चेत् , तर्हि प्रमाणफलयोरभेदः स्यात् , ततः किं स्यात्, प्रमाणफलयोरैक्ये सदसत्पक्षभावी दोषः स्यात् नासतः करणत्वं न सतः फलत्वम् सत्यमस्त्ययं दोषो जन्मनि न व्यवस्थायाम् यदाहुः । " नासतो हेतुता नापि सतो हेतोः फलात्मता । इति जन्मनि दोषः स्याद्व्यवस्था तु न दोष भाग् ॥ १ ॥ " इति॥ ३५ ॥

व्यवस्थामेव दर्शयति

कर्मस्था क्रिया ॥ १–१–३६ ॥

कर्मोन्मुखो ज्ञानव्यापारः फलम् ॥ ३६ ॥

प्रमाणं किमित्याह

कर्तृस्था प्रमाणम् ॥ १–१–३७ ॥

कर्तृव्यापारमुल्लिखन् बोधः प्रमाणम् ॥ ३७ ॥

कथमस्य प्रमाणत्वं करणं हि तत् साधकतमं च करणमुच्यते अव्यवहितफलं तदित्याह ॥

तस्यां सत्यामर्थप्रकाशसिद्धेः ॥ १–१–३८ ॥

तस्यामिति कर्तृस्थायां प्रमाणरूपायां क्रियायां सत्यामर्थप्रकाशस्य फलस्य सिद्धेर्व्यवस्थापनात् एकज्ञानगतत्वेन प्रमाणफलयोरभेदो व्यवस्थाप्यव्यवस्थापकभावात्तु भेद इति भेदाभेदरूपः स्याद्वादमत्राश्रितमनुपतति प्रमाणफलभाव इतीदमखिलप्रमाणसाधारणमव्यवहितं फलमुक्तम् ॥ ३८ ॥

अव्यवहितमेव फलान्तरमाह

अज्ञाननिवृत्तिर्वा ॥ १–१–३९ ॥

प्रमाणप्रवृत्तेः पूर्वं प्रमातुर्विवक्षिते विषये यदज्ञानं तस्य निवृत्तिः फलमित्यन्ये । यदाहुः “ प्रमाणस्य फलं साक्षादज्ञानविनिवर्त्तनम् । केवलस्य सुखोपेक्षे शेषस्यादानहानधीः ” इति ॥ ३९ ॥

व्यवहितमाह

अवग्रहादीनां वा क्रमोपजननधर्म्माणांपूर्वं पूर्वं प्रमाणमुत्तरमुत्तरं फलम् ॥ १–१–४० ॥

अवग्रहेहावायधारणास्मृतिप्रत्यभिज्ञानोहानुमानानां क्रमेणोपजायमानानां यद्यत् पूर्वं तत्तत्प्रमाणं यद्यदुत्तरं तत्तत्फलरूपं प्रतिपत्तव्यम् । अवग्रहपरिणामवान् ह्यात्मा ईहारूपफलतया परिणमति इतीहाफलापेक्षया अवग्रहः प्रमाणम् , ततोपीहा प्रमाणमवायः फलं पुनरवायः प्रमाणं धारणा फलम् , ईहाधारणयोर्ज्ञानोपादानत्वात् ज्ञानरूपतोन्नेया ततो धारणा प्रमाणं स्मृतिः फलं ततोपि स्मृतिः प्रमाणं प्रत्यभिज्ञानं फलं ततोपि प्रत्यभिज्ञा प्रमाणमूहः फलं ततोप्यूहः प्रमाणमनुमानं फलमिति प्रमाणफलविभाग इति ॥ ४० ॥

फलान्तरमाह

हानादिबुद्धयो वा ॥ १–१–४१ ॥

हानोपादानोपेक्षाबुद्धयो वा प्रमाणस्य फलं फलबहुत्वप्रतिपादनं सर्वेषां फलत्वेन न विरोधो वैवक्षिकत्वात् फलस्येति प्रतिपादनार्थम् ॥ ४१ ॥

प्र० मी० ॥ १८ ॥

एकान्तभिन्नाभिन्नफलवादिमतपरीक्षार्थमाह

प्रमाणाद्भिन्नाभिन्नम् ॥ १–१–४२ ॥

करणरूपत्वात्क्रियारूपत्वाच्च प्रमाणफलयोर्भेदः अभेदे प्रमाणफलभेदव्यवहारानुपपत्तेः प्रमाणमेव वा फलमेव वा भवेत्। अप्रमाणाद्व्यावृत्त्या प्रमाणव्यवहारः अफलाद्व्यावृत्त्या च फलव्यवहारो भविष्यतीति चेत्, नैवमेवं सति प्रमाणान्तराद्व्यावृत्त्याऽप्रमाणव्यवहारः फलान्तराद्व्यावृत्त्याऽफलत्वव्यवहारोऽप्यस्तु विजातीयादिव सजातीयादपि व्यावृत्तत्वाद्वस्तुनः, तथा तस्यैवात्मनः प्रमाणाकारेण परिणतिस्तस्यैव फलरूपतया परिणाम इत्येकप्रमात्रपेक्षया प्रमाणफलयोरभेदः भेदे त्वात्मान्तरवत्तदनुपपत्तिः। अथ यत्रैवात्मनि प्रमाणं समवेतं फलमपि तत्रैव समवेतमिति समवायलक्षणया प्रत्यासत्त्या प्रमाणफलव्यवस्थितिरिति नात्मान्तरे तत्प्रसङ्ग इति चेत्, न, समवायस्य नित्यत्वाद्व्यापकत्वान्नियतात्मवत्सर्वात्मस्वप्यविशेषात्ततो नियतप्रमातृसम्बन्धप्रतिनियमः, तत्सिद्धमेतत् प्रमाणात्फलं कथञ्चिद्भिन्नमभिन्नं चेति ॥ ४२ ॥

प्रमातारं कथयति।

स्वपराभासी परिणाम्यात्मा प्रमाता ॥ १–१–४३ ॥

स्वमात्मानं परं चार्थमाभासयितुं शीलं यस्य स स्वपराभासी स्वोन्मुखतयाऽर्थोन्मुखतया चावभासनात् घटमहं जानामीति कर्मकर्तृक्रियाणां प्रतीतेः अन्यतरप्रतीत्यपलापे प्रमाणाभावात्। न च परप्रकाशकत्वस्य स्वप्रकाशकत्वेन विरोधः प्रदीपवत् नहि प्रदीपः स्वप्रकाशे परमपेक्षते अनेनैकान्तस्वाभासिपराभासित्वादिमतनिरासः स्वपराभास्येवात्मा

प्रमाता, तथा परिणाम उक्तलक्षणः स विद्यते यस्य स परिणामी कूटस्थनित्ये ह्यात्मनि हर्षविषादसुखदुःखभोगादयो विवर्त्ताः प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्म्माणो न वर्त्तेरन्, एकान्तनाशिनि च कृतनाशाकृताभ्यागमौ स्यातां स्मृतिप्रत्यभिज्ञाननिहितप्रत्युन्मार्गणप्रभृतयश्च प्रतिप्राणि प्रतीता व्यवहारा विशीर्येरन्, परिणामिनि तूत्पादव्ययध्रौव्यधर्म्मण्यात्मनि सर्वमुपपद्यते, यदाहुः, "यथाहेः कुण्डलावस्था व्यपैति तदनन्तरम्। सम्भवत्यार्जवावस्था सर्पत्वं त्वनुवर्त्तते ॥ तथैव नित्यचैतन्यस्वरूपस्यात्मनो हि न। निःशेषरूपविगमः सर्वस्यानुगमोऽपि वा ॥ किंत्वस्य विनिवर्त्तन्ते सुखदुःखादिलक्षणाः। अवस्थास्ताश्च जायन्ते चैतन्यं त्वनुवर्त्तते ॥ स्यातामत्यन्तनाशे हि कृतनाशाकृतागमौ। सुखदुःखादिभोगश्च नैव स्यादेकरूपिणः ॥ न च कर्तृत्वभोक्तृत्वे पुंसोऽवस्थां समाश्रिते। ततोऽवस्थावतस्तत्त्वात्कर्त्तैवाप्नोति तत्फलम्" इति अनेकान्तनित्यानित्यवादव्युदासः। आत्मेत्यनात्मवादिनो व्युदस्यति, कायप्रमाणता त्वात्मनः प्रकृतानुपयोगान्नोक्तेति सुस्थितं प्रमातृलक्षणम् ॥ ४३ ॥ इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायाः प्रमाणमीमांसायास्तद्वृत्तेश्च प्रथमस्याध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥ ० ॥

इहोद्दिष्टे प्रत्यक्षपरोक्षलक्षणे प्रमाणद्वये लक्षितं प्रत्यक्षमिदानीं परोक्षलक्षणमाह।

अविशदः परोक्षम् ॥ १–२–१ ॥

सामान्यलक्षणानुवादेन विशेषलक्षणविधानात् सम्यगर्थनिर्णय इत्यनुवर्त्तते तेनाविशदः सम्यगर्थनिर्णयः परोक्षप्रमाणमिति ॥ १ ॥

विभागमाह।–

प्र० मी० ॥ १९ ॥

स्मृतिप्रत्यभिज्ञानोहानुमानागमास्तद्विधयः ॥ १–२–२ ॥

प्रक्रान्तप्रमाणसङ्ख्यावि-

तदिति परोक्षस्य परामर्शस्तेन परोक्षस्यैते प्रकारा न तु स्वतन्त्राणि प्रमाणान्तराणि किमनेन द्रविडमण्डकभक्षणन्यायेन, मैवं वोचः,

घातप्रसङ्गात् । ननु स्वतन्त्राण्येव स्मृत्यादीनि प्रमाणानि किं नोच्यन्ते यथैव हि प्रत्यक्षलक्षणसङ्गृहीतानीन्द्रियज्ञानमानसस्वसंवेदनयोगिज्ञानानि

परोक्षलक्षणसङ्गृहीतानि परोक्षप्रमाणान्न विभेदवर्तीनि स्मृत्यादीनि न मूलप्रमाणसङ्ख्यापरिन्थीनि इति स्मृत्या-

सौगतानां न प्रत्यक्षादतिरिच्यन्ते तथैव हि परोक्षलक्षणाक्षिप्तानि

दीनां पञ्चानां द्वन्द्वः ॥ २ ॥

तत्र स्मृतिं लक्षयति ।

वासनोद्बोधहेतुका तदित्याकारा स्मृतिः ॥ १–२–३ ॥

" कालमसंखं संखं च धारणा होइ नायव्वा "

वासना संस्कारस्तस्या उद्बोधः प्रबोधस्तद्धेतुका तन्निबन्धना आवरणक्षयोपशमसदृशदर्शनादिसामग्रीलब्धप्रबोधा तु स्मृतिं

इति वचनाच्चिरकालस्थायिन्यपि वासनाऽनुद्बुद्धा न स्मृतिहेतुः, नपुंसकनिर्देशस्तेन स घटः सा पटी तत्कु-

जनयतीति वासनोद्बोधहेतुकेत्युक्तम् । अस्या उल्लेखमाह तदित्याकारा सामान्योक्तौ दर्शनात् । नन्वनुभूय-

ण्डमित्युल्लेखवती स्मृतिः सा च प्रमाणम्, अविसंवादित्वात् स्वयं निहितप्रत्युन्मार्गणादिव्यवहाराणां अन्यथा प्रत्यक्षस्याप्य-

मानस्य विषयस्याभावान्निरालम्बना स्मृतिः कथं प्रमाणं नैवम्, अनुभूतेनार्थेन सालम्बनत्वोपपत्तेः, स्मृतेर्जनकस्तथाचार्थाज-

नुभूतार्थविषयत्वादप्रामाण्यं प्रसज्येत स्वविषयावभासनं स्मृतेरप्यविशिष्टम् । विनष्टो विषयः कथं मैवं मुहः यथैव हि प्रदीपः

न्यत्वान्न प्रामाण्यमस्या इति चेत्, तत्किं प्रमाणान्तरेप्यर्थजन्यत्वमविसंवादहेतुरिति विप्रलब्धोऽसि

प्र० मी० ॥ २० ॥

स्वसामग्रीलब्धजन्मा घटादिभिरजनितोपि तान् प्रकाशयति तथैवावरणक्षयोपशमसव्यपेक्षेन्द्रियानिन्द्रियबललब्धजन्म संवेदनं विषयमवभासयति, नाननुकृतान्वयव्यतिरेकं कारणं नाकारणं विषय इति तु प्रलापमात्रम् । योगिज्ञानस्यातीतानागतार्थगोचरस्य तदजन्यस्यापि प्रामाण्यं प्रति विप्रतिपत्तेरभावात् । किञ्च स्मृतेरप्रमाण्येऽनुमानाय दत्तो जलाञ्जलिः तया व्याप्तेरविषयीकरणे तदुत्थानायोगात् लिङ्गग्रहणसम्बन्धस्मरणपूर्वकमनुमानमिति हि सर्ववादिसिद्धम् ततश्च स्मृतिः प्रमाणमनुमानप्रामाण्यान्यथानुपपत्तेरिति सिद्धम् ॥ ३ ॥

अथ प्रत्यभिज्ञानं लक्षयति ।

दर्शनस्मरणसम्भवं तदेवेदं तत्सदृशं तद्विलक्षणं तत्प्रतियोगीत्यादिसङ्कलनं प्रत्यभिज्ञानं ॥१–२–४॥

दर्शनं प्रत्यक्षं स्मरणं स्मृतिस्ताभ्यां सम्भवो यस्य तत्तथा दर्शनस्मरणकारणकं सङ्कलनाज्ञानं प्रत्यभिज्ञानम् । तस्योल्लेखमाह तदेवेदं सामान्यनिर्देशेन नपुंसकत्वं स एवायं घटः सैवेयं पटी तदेवेदं कुण्डमिति तत्सदृशः गोसदृशो गवयः तद्विलक्षणः गोविलक्षणो महिषः तत्प्रतियोगी इदमस्मादल्पं महत् दूरमासन्नं वेत्यादि, आदिग्रहणात् ॥ " रोमशो दन्तुरः श्यामो वामनः पृथुलोचनः । यस्तत्र चिपिटघ्राणस्तं चैत्रमवधारयेः ॥ पयोम्बुभेदी हंसः स्यात्षट्पादैर्भ्रमरः स्मृतः । सप्तपर्णस्तु विद्वद्भिर्विज्ञेयो विषमच्छदः ॥ पञ्चवर्णं भवेद्रत्नं मेचकाख्यं पृथुस्तनी । युवतिश्चैकशृङ्गोपि गण्डकः परिकीर्त्तितः ॥" इत्येवमादिशब्दश्रवणात्तथाविधानेव चैत्रहंसादीनवलोक्य तथा वचनं सत्यापयति यदा तदा तदपि सङ्कलनमुक्तम्, दर्शनस्मरणसम्भवत्वाविशेषात् । यथा वा औदीच्येन क्रमेलकं निन्दतोक्तं धिक्करभमतिदीर्घवक्रग्रीवं प्रलम्बोष्ठं कठोरतीक्ष्णकण्टकाशिनं कुत्सितावयवसन्निवेशमपशदं पशूनामिति तदुपश्रुत्य दाक्षिणात्य उत्तरापथं गतस्तादृशं वस्तूपलभ्य नूनमयमर्थोऽस्य

करभशब्दस्येति तदपि दर्शनस्मरणकारणकत्वात्सङ्कलनाज्ञानं प्रत्यभिज्ञानम् । येषां तु सादृश्यविषयमुपमानाख्यं प्रमाणान्तरं तेषां वैलक्षण्यादिविषयं प्रमाणान्तरमनुपज्येत यदाहुः "उपमानं प्रसिद्धार्थसाधर्म्यात्साध्यसाधनम् । तद्वैधर्म्यात् प्रमाणं किं स्यात् संज्ञिप्रतिपादनम् । इदमल्पं महद् दूरमासन्नं प्रांशु नेति वा । व्यपेक्षातः समक्षेऽर्थे विकल्पः साधनान्तरम्" । इति । अथ साधर्म्यमुपलक्षणं योगविभागो वा करिष्यत इति चेत् तर्ह्यकुशलः सूत्रकारः स्यात् सूत्रस्य लक्षणरहितत्वात्, यदाहुः " अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतो मुखम् । अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः" । अस्तोभमनधिकम्, ननु तदिति स्मरणमिदमिति प्रत्यक्षमिति ज्ञानद्वयमेव न ताभ्यामन्यत्प्रत्यभिज्ञानाख्यं प्रमाणमुत्पश्यामः, नैतद्युक्तं, स्मरणप्रत्यक्षाभ्यां प्रत्यभिज्ञाविषयस्यार्थस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् पूर्वापराकारैकधुरीणं हि द्रव्यं प्रत्यभिज्ञानस्य विषयो न च तत्स्मरणस्य गोचरस्तस्यानुभूतविषयत्वात् यदाहुः " पूर्वप्रमितमात्रे हि जायते स इति स्मृतिः । स एवायमितीयं तु प्रत्यभिज्ञाऽतिरेकिणी ॥१॥" नापि प्रत्यक्षस्य, तस्य विवर्त्तमानवृत्तित्वात् न च दर्शनस्मरणाभ्यामन्यज्ज्ञानं नास्ति दर्शनस्मरणोत्तरकालभाविनो ज्ञानान्तरस्यानुभूतेः न चानुभूयमानस्यापलापो युक्तोऽतिप्रसङ्गात् । ननु प्रत्यक्षमेवेदं प्रत्यभिज्ञानमित्येके, नैवं, तस्य सन्निहितवार्त्तमानिकार्थविषयत्वात् "सम्बद्धं वर्त्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिना" इति मास्म विस्मरः, । ततो नातीतवर्त्तमानयोरेकत्वमध्यक्षज्ञानगोचरः । अथ स्मरणसहकृतमिन्द्रियं तदेकत्वविषयं प्रत्यक्षमुपजनयतीति प्रत्यक्षरूपताऽस्य गीयत इति चेत्, न, स्वविषयविनियमितमूर्त्तेरिन्द्रियस्य विषयान्तरेऽसहकारित्वात् समवधानेप्यप्रवृत्तेः नहि परिमलस्मरणसहायमपि चक्षुरिन्द्रियमविषये गन्धादौ प्रवर्त्तते अविषयश्चातीतवर्त्तमानावस्थाव्याप्येकं द्रव्यमिन्द्रियाणाम्, नाप्यदृष्टसहकारिसहितमिन्द्रियमेकत्वविषयमिति वक्तुं युक्तमुक्तादेव हेतोः । किञ्चादृष्टसव्यपेक्षादेवात्मनस्तद्विज्ञानं भवतीति वरं वक्तुं युक्तं दृश्यते हि स्वप्नविद्यासंस्कृतादात्मनो विषयान्तरेऽपि विशिष्टज्ञानोत्पत्तिः । ननु यथाञ्जनादिसंस्कृतं चक्षुः सातिशयं भवति तथा स्मरणसहकृतमेकत्वविषयं

भविष्यति, नैवम्, इन्द्रियस्य स्वविषयानतिलङ्घनेनैवातिशयोपलब्धेर्न विषयान्तरग्रहणरूपेण यदाह भट्टः " यश्चाप्यति-
प्र० मी० शयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात्। दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यात् न रूपे श्रोत्रवृत्तितः " इति तत् स्थितमेतत् विषयभेदात्प्रत्यक्षाद्-
॥ २१ ॥ न्यत्परोक्षान्तर्गतं प्रत्यभिज्ञानमिति, न चैतदप्रमाणम्, विसंवादाभावात् क्वचिद्विसंवादादप्रामाण्ये प्रत्यक्षस्यापि तथा प्रसङ्गो दुर्निवारः। प्रत्यभिज्ञानपरिच्छिन्नस्य चात्मादीनामेकत्वस्याभावे बन्धमोक्षव्यवस्था नोपपद्यते एकस्यैव हि बद्धत्वे मुक्तत्वे सति च बद्धो दुःखितमात्मानं जानन् मुक्तिसुखार्थी प्रयतेत भेदे त्वन्य एव दुःख्यन्य एव सुखीति कः किमर्थं वा प्रयतेत तस्मात्सकलस्य दृष्टव्यवहारस्यैकत्वमूलत्वादेकत्वस्य च प्रत्यभिज्ञायत्तजीवनत्वाद्भवति प्रत्यभिज्ञा प्रमाणमिति ॥ ४ ॥

प्र० मी० ॥ २१ ॥

अथोहस्य लक्षणमाह।

उपलम्भानुपलम्भनिमित्तं व्याप्तिज्ञानमूहः ॥ १-२-५ ॥

उपलम्भः प्रमाणमात्रमत्र गृह्यते न प्रत्यक्षमेव अनुमेयस्यापि साधनस्य सम्भवात् प्रत्यक्षवदनुमेयेष्वपि व्याप्तेरविरोधात् व्याप्तिर्वक्ष्यमाणा तस्या ज्ञानं तद्ग्राही निर्णयविशेष ऊहः, न चायं व्याप्तिग्रहः प्रत्यक्षादेवेति वक्तव्यम्, नहि प्रत्यक्षं यावान् कश्चिद्धूमः स देशान्तरे कालान्तरे वा पावकस्यैव कार्यं नार्थान्तरस्येतीयतो व्यापारान् कर्तुं समर्थम्, सन्निहितविषयबलोत्पत्तेरविचारकत्वाच्च, नाप्यनुमानात्, तस्यापि व्याप्तिग्रहणकाले योगीव प्रमाता सम्पद्यत इत्येवम्भूतभारासमर्थत्वात्, सामर्थ्येऽपि प्रकृतमेवानुमानं व्याप्तिग्राहकमनुमानान्तरं वा तत्र प्रकृतानुमानात् व्याप्तिप्रतिपत्तावितरेतराश्रयः व्याप्तौ हि प्रतिपन्नायामनुमानमात्मानमासादयति तदात्मलाभे च व्याप्तिप्रतिपत्तिरिति अनुमानान्तरात्तु व्याप्तिप्रतिपत्तावनवस्था तस्यापि गृहीतव्याप्तिकस्यैव प्रकृतानुमानव्याप्तिग्राहकत्वात् तद्व्याप्तिग्रहश्च यदि स्वत एव तदा पूर्वेण किमपराद्धं येनानुमानान्तरं मृग्यते अनु-

मानान्तरेण चेत्तर्हि युगसहस्रेष्वपि व्याप्तिग्रहणासम्भवः । ननु यदि निर्विकल्पकं प्रत्यक्षमविचारकं तर्हि तत्पृष्ठभावी विकल्पो व्याप्तिं ग्रहीष्यतीति चेत्, नैतत्, निर्विकल्पकेन व्याप्तेरग्रहणे विकल्पेन ग्रहीतुमशक्यत्वात्, निर्विकल्पकगृहीतार्थविषयत्वाद्विकल्पस्य, अथ निर्विकल्पकविषयनिरपेक्षोऽर्थान्तरगोचरो विकल्पः स तर्हि प्रमाणमप्रमाणं वा प्रमाणत्वे न प्रत्यक्षानुमानातिरिक्तं प्रमाणान्तरं तितिक्षितव्यम्, अप्रामाण्ये तु ततो व्याप्तिग्रहणश्रद्धा षण्डाचनयदोहदः एतेनानुपलम्भाच्च कार्यकारणव्याप्यव्यापकभावावगम इति प्रत्युक्तम्, अनुपलम्भस्य प्रत्यक्षविशेषत्वेन कारणव्यापकानुपलम्भयोश्च लिङ्गत्वेन तज्जनितस्य तस्यानुमानत्वात् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां च व्याप्तिग्रहणदोषस्याभिहितत्वात् । वैशेषिकास्तु प्रत्यक्षफलेनोहापोहविकल्पज्ञानेन व्याप्तिप्रतिपत्तिरित्याहुः तेषामप्यध्यक्षफलस्य प्रत्यक्षानुमानयोरन्यतरत्वे व्याप्तेरविषयीकरणं तदन्यत्वे च प्रमाणान्तरत्वप्रसक्तिः । अथ व्याप्तिविकल्पस्य फलत्वान्न प्रमाणत्वमनुयोक्तुं युक्तं नैतत् फलस्यानुमानलक्षणफलहेतुतया प्रमाणत्वाविरोधात् सन्निकर्षफलस्य विशेषणज्ञानस्येव विशेष्यज्ञानापेक्षयेति । यौगास्तु तर्कसहितात् प्रत्यक्षादेव व्याप्तिग्रह इत्याहुः, तेषामपि यदि न केवलात् प्रत्यक्षाद्व्याप्तिग्रहः किन्तु तर्कसहकृतात्तर्हि तर्कादेव व्याप्तिग्रहोस्तु किमस्य तपस्विनो यशोमार्जनेन प्रत्यक्षस्य वा तर्कप्रसादलब्धव्याप्तिग्रहापलापकृतघ्नत्वारोपेणेति, अथ तर्कः प्रमाणं न भवतीति न ततो व्याप्तिग्रहणमिष्यते कुतः पुनरस्य न प्रमाणत्वमव्यभिचारस्तावदिहापि प्रमाणान्तरसाधारणोऽस्त्येव व्याप्तिलक्षणेन विषयेण विषयवत्त्वमपि न नास्ति तस्मात्प्रमाणान्तरागृहीतव्याप्तिग्रहणप्रवणः प्रमाणान्तरमूहः ॥ ५ ॥

व्याप्तिं लक्षयति ॥

व्याप्तिर्व्यापकस्य व्याप्ये सति भाव एव व्याप्यस्य वा तत्रैव भावः ॥ १–२–६ ॥

व्याप्तिरिति यो व्याप्नोति यश्च व्याप्यते तयोरुभयोर्धर्मः तत्र यदा व्यापकधर्मतया विवक्ष्यते तदा व्यापकस्य गम्यस्य व्याप्ये धर्म्मे सति यत्र धर्मिणि व्याप्यमस्ति तत्र सर्वत्र भाव एव व्यापकस्य स्वगतो धर्म्मो व्याप्तिः, ततश्च व्याप्यभावापेक्षया व्याप्यस्यैव व्याप्ततामतीतिः नन्वेवमवधार्यते व्यापकस्यैव व्याप्ये सति भाव इति हेत्वभावप्रसङ्गात् अव्यापकस्यापि मूर्त्तत्वादेस्तत्रभावात् नापि व्याप्ये सत्येवेत्यवधार्यते प्रयत्नानन्तरीयकत्वादेरहेतुत्वापत्तेः साधारणश्च हेतुः स्यान्नित्यत्वस्य प्रमेयेष्वेव भावात् यदा तु व्याप्यधर्म्मतया व्याप्तिर्विवक्ष्यते तदा व्याप्यस्य वा गमकस्य तत्रैव व्यापके गम्ये सति यत्र धर्म्मिणि व्यापकोऽस्ति तत्रैव भावो न तदभावेपि व्याप्तिरिति, अत्रापि नैवमवधार्यते व्याप्यस्यैव तत्र भाव इति हेत्वभावप्रसङ्गादव्याप्यस्यापि तत्र भावात्, नापि व्याप्यस्य तत्र भाव एवेति सपक्षैकदेशवृत्तेरहेतुत्वप्राप्तेः साधारणस्य च हेतुत्वं स्यात्प्रमेयत्वस्य नित्येष्ववश्यम्भावादिति । व्याप्यव्यापकधर्म्मतासङ्कीर्त्तनं तु व्याप्तेरुभयत्र तुल्यधर्म्मतयैकाकारा प्रतीतिर्माभूदिति प्रदर्शनार्थम्, तथाहि पूर्वत्रायोगव्यवच्छेदेनावधारणमुत्तरत्रान्ययोगव्यवच्छेदे नेति कुत उभयत्रैकाकारता व्याप्तेः, तदुक्तम् " लिङ्गे लिङ्गीभवत्येव लिङ्गिन्येवेतरत्पुनः । नियमस्य विपर्यासे सम्बन्धो लिङ्गलिङ्गिनोरिति " ॥ ६ ॥

अथ क्रमप्राप्तमनुमानं लक्षयति

साधनात्साध्यविज्ञानमनुमानम् ॥ १–२–७ ॥

साधनं साध्यं च वक्ष्यमाणलक्षणं दृष्टादुपदिष्टाद्वा साधनात्साध्यस्य विज्ञानं सम्यगर्थनिर्णयात्मकं तदनुमीयतेऽनेनेत्यनुमानं लिङ्गग्रहणसम्बन्धस्मरणयोः पश्चात्परिच्छेदनम् ॥ ७ ॥

तद्द्विधा स्वार्थं परार्थं च ॥ १–२–८ ॥

तदनुमानं द्विप्रकारं स्वार्थपरार्थभेदात् स्वव्यामोहनिवर्त्तनक्षमं स्वार्थं परव्यामोहनिवर्त्तनक्षमं परार्थम् ॥ ८ ॥

तत्र स्वार्थं लक्षयति

स्वार्थं स्वनिश्चितसाध्याविनाभावैकलक्षणात्साधनात्साध्यज्ञानम् ॥ १-२-९ ॥

साध्यं विनाऽभवनं साध्याविनाभावः स्वेनात्मना निश्चितं साध्याविनाभावैकं लक्षणं यस्य तत्स्वनिश्चितसाध्याविनाभावैकलक्षणं तस्मात्तथाविधात्साधनाल्लिङ्गात्साध्यस्य लिङ्गिनो ज्ञानं स्वार्थमनुमानम्, इह च न योग्यतया लिङ्गं परोक्षार्थप्रतिपत्तेरङ्गम्, यथा बीजमङ्कुरस्य अदृष्टाद्धूमादग्नेरप्रतिपत्तेः नापि स्वनिश्चयज्ञानापेक्षं यथा प्रदीपो घटादेः दृष्टादस्य निश्चिताविनाभावादप्रतिपत्तेः तस्मात्परोक्षार्थनान्तरीयकतया निश्चयनमेव लिङ्गस्य व्यापार इति निश्चितग्रहणम् । ननु चासिद्धविरुद्धानैकान्तिकहेत्वाभासनिराकरणार्थं हेतोः पक्षधर्म्मत्वं सपक्षे सत्त्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिरिति त्रैलक्षण्यमाचक्षते भिक्षवः तथाह्यनुमेये धर्म्मिणि लिङ्गस्य सत्त्वमेव निश्चितमित्येकं रूपम्, अत्र सत्त्ववचनेनासिद्धं चाक्षुषत्वादि निरस्तम्, एवकारेण पक्षैकदेशासिद्धो निरस्तो यथा अनित्यानि पृथिव्यादीनि भूतानि गन्धवत्त्वात् अत्र पक्षीकृतेषु पृथिव्यादिषु चतुर्षु भूतेषु पृथिव्यामेव गन्धवत्त्वं सत्त्ववचनस्य पश्चात्कृतेनैवकारेणासाधारणो धर्म्मो निरस्तो यदि ह्यनुमेय एव सत्त्वमित्युच्येत श्रावणमेव हेतुः स्यात् निश्चितग्रहणेन सन्दिग्धासिद्धः सर्वो निरस्तः सपक्षे एव सत्त्वं निश्चितमिति द्वितीयं रूपम्, इहापि सत्त्वग्रहणेन विरुद्धो निरस्तः स हि नास्ति सपक्षे एवकारेण साधारणानैकान्तिकः, स हि न सपक्षे एव वर्त्तते किन्तु विपक्षेपि सत्त्वग्रहणात् पूर्वमवधारणकरणेन सपक्षाव्यापिनोपि प्रयत्नानन्तरीयकत्वादेर्हेतुत्वमुक्तं पश्चादवधारणे ह्ययमर्थः स्यात् सपक्षे सत्त्वमेव यस्य स हेतुरिति प्रयत्नानन्तरीयकत्वं न

हेतुः स्यात् निश्चितवचनेन सन्दिग्धान्वयोऽनैकान्तिको निरस्तः, यथा सर्वज्ञः कश्चिद्वक्तृत्वात् वक्तृत्वं हि सपक्षे सर्वज्ञे स-
न्दिग्धम्, विपक्षे त्वसत्त्वमेव निश्चितमिति तृतीयं रूपम् तत्रासत्त्वग्रहणेन विरुद्धस्य निरासः विरुद्धो हि विपक्षेऽस्ति एवकारेण
साधारणस्य विपक्षैकदेशवृत्तेर्निरासः, प्रयत्नानन्तरीयकत्वे हि साध्ये नित्यत्वं विपक्षैकदेशे विद्युदादावस्त्याकाशादौ नास्ति
ततो नियमेनास्य निरासोऽसत्त्वशब्दात्, पूर्वस्मिन्नवधारणे ह्ययमर्थः स्यात् विपक्ष एव यो नास्ति स हेतुस्तथाच प्रयत्नान-
न्तरीयकत्वं सपक्षेऽपि नास्ति ततो न हेतुः स्यात्ततः पूर्वं न कृतम्, निश्चितग्रहणेन सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकोऽनैकान्तिको
निरस्तः तदेवं त्रैरूप्यमेव हेतोरसिद्धादिदोषपरिहारक्षममिति तदेवाभ्युपगन्तुं युक्तमिति किमेकलक्षणकत्वेनेति, तदयुक्तम्,
अविनाभावनियमनिश्चयादेव दोषत्रयपरिहारोपपत्तेः, अविनाभावो ह्यन्यथानुपपन्नत्वं, तच्चासिद्धस्य विरुद्धस्य व्यभिचारिणो
वा न सम्भवति त्रैरूप्ये तु सत्यप्यविनाभावाभावे हेतोरगमकत्वदर्शनात् यथा स श्यामो मैत्रतनयत्वादितरमैत्रपुत्रवदित्यत्र
अथ विपक्षान्नियमवती व्यावृत्तिस्तत्र न दृश्यते ततो न गमकत्वं तर्हि तस्या एवाविनाभावरूपत्वादितररूपसद्भावेऽपि तद-
भावे हेतोः स्वसाध्यसिद्धिं प्रति गमकत्वानिष्टौ सैव प्रधानं लक्षणमस्तु, तत्सद्भावेऽपररूपद्वयनिरपेक्षतया गमकत्वोपपत्तेश्च
यथा सन्त्यद्वैतवादिनोऽपि प्रमाणानि इष्टानिष्टसाधनदूषणान्यथानुपपत्तेः न चात्र पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्वं चास्ति केवलम-
विनाभावमात्रेण गमकत्वोपपत्तिः । ननु पक्षधर्मताऽभावे श्वेतः प्रासादः काकस्य कार्ष्ण्यादित्यादयोऽपि हेतवः प्रसज्येरन्,
नैवम्, अविनाभावबलेनैवापक्षधर्म्माणामपि गमकत्वाभ्युपगमात् न चेह सोऽस्ति ततोऽविनाभाव एव हेतोः प्रधानं लक्षणम-
भ्युपगन्तव्यं सति तस्मिन्नसत्यपि त्रैलक्षण्ये हेतोर्गमकत्वदर्शनान् न तु त्रैरूप्यं हेतुलक्षणमव्यापकत्वात् तथाच सर्वं क्षणिकं
सत्त्वादित्यत्र मूर्द्धाभिषिक्ते साधने सौगतैः सपक्षे सतोऽपि हेतोः सत्त्वस्य गमकत्वमिष्यत एव तदुक्तम् " अन्यथाऽनुपपन्नत्वं
यत्र तत्र त्रयेण किम् । नान्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किमिति" एतेन पञ्चलक्षणकत्वमपि नैयायिकोक्तं प्रत्युक्तं तस्याप्यवि-

प्र० मी०
॥ २३ ॥

नाभावमपञ्चत्वात् तथाहि त्रैरूप्यं पूर्वोक्तमबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वं चेति पञ्च रूपाणि तत्र प्रत्यक्षागमबाधितधर्म्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वं बाधितविषयत्वं यथाऽनुष्णस्तेजोवयवी कृतकत्वाद् घटवत् ब्राह्मणेन सुरा पेया द्रव्यत्वात् क्षीरवदिति तन्निषेधात् बाधितविषयत्वं प्रतिपक्षहेतुबाधितत्वं सत्प्रतिपक्षत्वं यथाऽनित्यः शब्दो नित्यधर्मानुपलब्धेः, अत्र प्रतिपक्षहेतुर्नित्यः शब्दोऽनित्यधर्मानुपलब्धेरिति तन्निषेधादसत्प्रतिपक्षत्वं तत्र बाधितविषयस्य तत्प्रतिपक्षस्य चाविनाभावाभावादविनाभावेनैव रूपद्वयमपि सङ्गृहीतम्, यदाह "बाधाविनाऽभावयोर्विरोधादिति" अपिच स्वलक्षणलक्षितपक्षविषयत्वाभावात्तद्दोषेणैव दोषद्वयमिदं चरितार्थं किं पुनर्वचनेन तत्स्थितमेतत्साध्याविनाभावैकलक्षणादिति ॥ ९ ॥

तत्राविनाभावं लक्षयति ॥

सहक्रमभाविनोः सहक्रमभावनियमो विनाभावः ॥ १–२–१० ॥

सहभाविनोरेकसामग्र्यधीनयोः फलादिगतयोः रूपरसयोर्व्याप्यव्यापकयोश्च शिंशपात्ववृक्षत्वयोः क्रमभाविनोः क्रमभावनियमः साध्यसाधनयोरिति प्रकरणाल्लभ्यते सोऽविनाभावः ॥ १० ॥

अथैवंविधोऽविनाभावो निश्चितः साध्यप्रतिपत्त्यङ्ग मित्युक्तं तन्निश्चयश्च कुतः प्रमाणात् न तावत्प्रत्यक्षात्तस्यैन्द्रियकस्य सन्निहितविषयविनियमितव्यापारत्वात् मनस्तु यद्यपि सर्वविषयं तथापीन्द्रियगृहीतार्थगोचरत्वेनैव तस्य प्रवृत्तिरन्यथान्धबधिराद्यभावप्रसङ्गः, सर्वविषयता तु सकलेन्द्रियगोचरार्थविषयत्वेनैवोच्यते न स्वातन्त्र्येण योगिप्रत्यक्षेण त्वविनाभावग्रहणेऽनुमेयार्थप्रतिपत्तिरपि ततोऽस्तु किं तपस्विनानुमानेन अनुमानाच्चऽविनाभावनिश्चयेऽनवस्थेतरेतराश्रयदोषप्रसङ्ग

उक्त एव न च प्रमाणान्तरमेवंविधविषयग्रहणप्रवणमस्तीत्याह ॥

ऊहात्तन्निश्चयः ॥ १—२—११ ॥

ऊहात्तर्कादुक्तलक्षणात्तस्याविनाभावस्य निश्चयः ।

लक्षितं परीक्षितं च साधनमिदानीं तद्विभजति ॥

स्वभावः कारणं कार्यमेकार्थसमवायि विरोधि चेति पञ्चधा साधनम् १—२—१२ ॥

स्वभावादीनि चत्वारि विधेः साधनानि विरोधि तु निषेधस्येति पञ्चविधं साधनम्, स्वभावो यथा शब्दानित्यत्वे साध्ये कृतकत्वं श्रावणत्वं वा, ननु श्रावणत्वस्यासाधारणत्वात् कथं व्याप्तिसिद्धिः, विपर्यये बाधकप्रमाणबलात् सत्त्वस्येवेति ब्रूमः । न चैवं सत्त्वमेव हेतुः, तद्विशेषस्योत्पत्तिमत्त्वकृतकत्वप्रयत्नानन्तरीयकत्वप्रत्ययभेदभेदित्वादेरहेतुत्वापत्तेः। किं च किमिदमसाधारणत्वं नाम यदि पक्ष एव वर्त्तमानत्वं तत्सर्वस्मिन् क्षणिके साध्ये सत्त्वस्यापि समानम् साध्यधर्म्मवतः पक्षस्यापि सपक्षता चेन् इह कः प्रद्वेषः पक्षादन्यस्यैव सपक्षत्वे लोहलेख्यं वज्रं पार्थिवत्वात्काष्ठवदित्यत्र पार्थिवत्त्वमपि लोहलेख्यतां वज्रे गमयेत् । अन्यथाऽनुपपत्तेरभावान्नेति चेत्, इदमेव तर्हि हेतुलक्षणमस्तु । अपक्षधर्म्मस्यापि साधनत्वापत्तिरितिचेत्, अस्तु यद्यविनाभावोस्ति शकटोदये कृत्तिकोदयस्य सर्वज्ञसद्भावे संवादिन उपदेशस्य गमकत्वदर्शनात्, काकस्य कार्ष्ण्यं न प्रासादे धावल्यं विनाऽनुपपद्यमानमित्यनेकान्तादगमकम्, तथा घटे चाक्षुषत्वं शब्देऽनित्यतां विनाप्युपपद्यमानमिति, तत्र श्रावणत्वादिरसाधारणोप्यनित्यतां व्यभिचरति, । ननु कृतकत्वाच्छब्दस्यानित्यत्वे साध्ये पर्यायवद्द्रव्येप्यनित्यता प्राप्नोति, नेवं, पर्यायाणामेवानित्यतायाः साध्यत्वात् अनुक्तमपीच्छाविषयीकृतं साध्यं भवतीति किं स्म विस्मरति भवान् ।

ननु कृतकत्वानित्यत्वयोस्तादात्म्ये साधनवत्साध्यस्य सिद्धत्वं साध्यवच्च साधनस्य साध्यत्वं प्रसजति सत्यमेतत्किन्तु मोहनिवर्त्तनार्थः प्रयोगः । यदाह "सादेरपि न सान्तत्वं व्यामोहाद्योऽधिगच्छति । साध्यसाधनतैकस्य तं प्रति स्यान्न दोषभाक् ॥ कारणं यथा, वाष्पभावेन मशकवर्त्ति?रूपतया वा सन्दिह्यमाने धूमेऽग्निर्विशिष्टमेघोन्नतिर्वा वृष्टौ कथमयमाबालगोपालाविपालाङ्गनादिप्रसिद्धोपि नोपलब्धः सूक्ष्मदर्शिनापि न्यायवादिना । कारणविशेषदर्शनाद्धि सर्वः कार्यार्थी प्रवर्त्तते स तु विशेषो ज्ञातव्यो योऽव्यभिचारी । कारणत्वनिश्चयादेव प्रवृत्तिरिति चेत्, अस्त्वसौ लिङ्गविशेषनिश्चयः प्रत्यक्षकृतः फले तु भाविनि नानुमानादन्यन्निबन्धनमुत्पश्यामः ॥ क्वचिद्व्यभिचारात्सर्वस्य हेतोरहेतुत्वे कार्यस्यापि तथा प्रसङ्गः । वाष्पादेरकार्यत्वान्नेति चेत्, अत्रापि यद्यतो न भवति न तत्तस्य कारणमित्यदोषः । यथैव हि किञ्चित्कारणमुद्दिश्य किञ्चित्कार्यं तथैव किञ्चित्कार्यमुद्दिश्य किञ्चित्कारणं यद्वदेवाजनकं प्रति न कार्यत्वं तद्वदेवाजन्यं प्रति न कारणत्वमिति नानयोः कश्चिद्विशेषः । अपि च रसादेकसामग्र्यनुमानेन रूपानुमानमिच्छता न्यायवादिनेष्टमेव कारणस्य हेतुत्वम्, यदाह "एकसामग्र्यधीनस्य रूपादेरसतो गतिः । हेतुधर्म्मानुमानेन धूमेन्धनविकारवत्" इति, न च वयमपि यस्य कस्यचित्कारणस्य हेतुत्वं ब्रूमोऽपि तु यस्य न मन्त्रादिना शक्तिप्रतिबन्धो न वा कारणान्तरवैकल्यम् । तत्कुतो विज्ञायत इति चेत्, अस्ति तावद्विशुणादितरस्य विशेषस्तत्परिज्ञानं तु प्रायः पांशुरपादानामप्यस्ति, यदाहुः "गम्भीरगर्ज्जितारम्भानिर्भिन्नगिरिगह्वराः । त्वङ्गत्तडिल्लतासङ्गपिशङ्गोत्तुङ्गविग्रहाः ॥ १ ॥ रोलम्बगवलव्यालतमालमलिनत्विषः । वृष्टिं व्यभिचरन्तीह नैवम्प्रायाः पयोमुचः ॥ २ ॥" इति, कार्यं यथा, वृष्टौ विशिष्टनदीपूरः कृशानौ धूमश्चैतन्ये प्राणादिः । पूरस्य वैशिष्ट्यं कथं ज्ञायत इति चेत्, उक्तमत्र नैयायिकैः । यदाहुः "आवर्त्तवर्त्तनाशालिविशालकलुषोदकः । कल्लोलविकटास्फालस्फुटः फेनछटाङ्कितः ॥ १ ॥ वहद्बहलशैवालफलशाड्व(द्व)ल-

सद्धुन्नः । नदीपूरविशेषोपि 'शक्यते तेन निवेदितुम् ॥ २ ॥" इति। धूममाणादीनामपि कार्यत्वनिश्चयो न दुष्करः, यदाहुः
" कार्यं धूमो हुतभुजः कार्यधर्मानुवृत्तितः। स भवंस्तदभावेपि हेतुमत्तां विलङ्घयेत् ॥ १ ॥" कारणाभावेपि कार्यस्य भावे-
ऽहेतुत्वमन्यहेतुत्वं वा भवेत् अहेतुत्वे सदा सत्त्वमसत्त्वं वा अन्यहेतुत्वे दृष्टादन्यतोपि भवतो न दृष्टजन्यताऽन्याभावेपि दृष्टा-
त्ततो नान्यहेतुकत्वमित्यहेतुकतैव स्यात्, तत्र चोक्तम्, " वस्त्वन्यतोपि भवन्नुपलब्धो न तस्य धूमत्वं हेतुभेदात् कारणं
च वह्निर्धूमस्येत्युक्तम्, अपिच, "अग्निस्वभावः शक्रस्य मूर्द्धा यद्यग्निरेव सः । अथानग्निस्वभावोऽसौ धूमस्तत्र कथं भवेत् ॥ १ ॥"
इति, तथा चेतनां विनाऽनुपपद्यमानः कार्यं प्राणादिरनुमापयति तां श्रावणत्वमिवानित्यताविपर्यये बाधकवशात्सत्त्वस्यैवा-
स्यापि व्याप्तिसिद्धेरित्युक्तप्रायं तत्र प्राणादिरसाधारणोपि चेतनां व्यभिचरति । किञ्च नान्वयो हेतोरूपं तदभावे हेत्वाभासा-
भावात् विपक्ष एव सन् विरुद्धो विपक्षेप्यनैकान्तिकः सर्वज्ञत्वे साध्ये वक्तृत्वस्यापि व्यतिरेकाभाव एव हेत्वाभासत्वे नि-
मित्तं नान्वयसन्देह इति न्यायवादिनापि व्यतिरेकाभावादेव हेत्वाभासावुक्तौ असाधारणोपि यदि साध्याभावेऽसन्निति
निर्णीतेन तदा प्रकारान्तराभावात्साध्यमुपस्थापयन्नानैकान्तिकः स्यात्, अपिच यद्यन्वयो रूपं स्यात्तदा यथा विपक्षैकदेशवृत्तेः
कथञ्चिद्व्यतिरेकाद्गमकत्वमेवं सपक्षैकदेशवृत्तेरपि स्यात् कथञ्चिदन्वयात् यदाह " रूपं यद्यन्वयो हेतोर्व्यतिरेकवदिष्यते।
स सपक्षोभयो न स्यादसपक्षोभयो यथा ॥ १ ॥" सपक्ष एव सत्त्वमन्वयो न सपक्षे सत्त्वमेवेति चेत् अस्तु स तु व्यतिरेक
एवेत्यस्मन्मतमेवाङ्गीकृतं स्यात् वयमपि हि सत्यपीष्टाम अन्यथानुपपत्त्येकलक्षणो हेतुरिति । तथैकस्मिन्नर्थे दृष्टेऽदृष्टे वा स-
मवाय्याश्रितं साधनं साध्येन, तत्रैकार्थसमवायित्वमेकफलादिगतरूपरसयोः शकटोदयकृत्तिकोदययोश्चन्द्रोदयसमुद्रवृद्धयो-
र्वृष्टिसान्द्रपिपीलिकाक्षोभयोर्नागवल्लीदाहपत्रकोथयोः तत्रैकार्थसमवायी रसो रूपस्य रूपं वा रसस्य नहि समानकालभाविनोः

१ नशयते न । २ कोथयोः ।

कार्यकारणभावः सम्भवति । ननु समानकालकार्यजनकं कारणमनुमास्यते इति चेत् न तर्हि कार्यमनुमितं स्यात् कारणानुमानेऽसामर्थ्यात् । कार्यमनुमितमेव जन्याभावे जनकत्वाभावादिति चेत्, हन्तैवं कारणं कार्यस्यानुमापकमित्यनिष्टमापद्येत शकटोदयकृत्तिकोदयादीनां तु यथाविनाभावं साध्यसाधनभावः, यदाह " एकार्थसमवायस्तु यथा येषां तथैव ते । गमकाः गमकस्तत्र शकटः कृत्तिकोदितः ॥ १ ॥" एवमन्येष्वपि साधनेषु वाच्यम् । ननु कृतकत्वानित्यत्वयोरेकार्थसमवायः कस्मान्नेष्यते न, तयोरेकत्वात्, यदाह " आद्यन्तापेक्षिणी सत्ता कृतकत्वमनित्यता । एकैव हेतुः साध्यं च द्वयं नैकाश्रयं ततः ॥ १ ॥" इति स्वभावादीनां चतुर्णां साधनानां विधिसाधनता, निषेधसाधनत्वं तु विरोधिनः स हि स्वसन्निधानेनेतरस्य प्रतिषेधं साधयति, अन्यथा विरोधासिद्धेः चशब्दो यत एते स्वभावकारणकार्यव्यापका अन्यथानुपपन्नाः स्वसाध्यमुपस्थापयन्ति तत एव तदभावे स्वयं न भवन्ति तेषामनुपलब्धिरप्यभावसाधनानीत्याह, तत्र स्वभावानुपलब्धिर्यथा, नात्र घटो द्रष्टुं योग्यस्यानुपलब्धेः, कारणानुपलब्धिर्यथा नात्र धूमोऽग्न्यभावात्, कार्यानुपलब्धिर्यथा नात्राप्रतिबद्धसामर्थ्यानि धूमकारणानि सन्ति धूमाभावात्, व्यापकानुपलब्धिर्यथा नात्र शिंशपा वृक्षाभावात् विरोधि तु प्रतिषेध्यन्तत्तत्कार्यकारणव्यापकानां च विरुद्धं विरुद्धकार्यम्, यथा न शीतस्पर्शो नाप्रतिबद्धसामर्थ्यानि शीतकारणानि न रोमहर्षविशेषाः न तुषारस्पर्शोऽग्नेर्धूमाद्वेति प्रयोगनानात्वमिति ॥ १२ ॥

साधनं लक्षयित्वा विभज्य च साध्यस्य लक्षणमाह ।

सिसाधयिषितमसिद्धमबाध्यं साध्यं पक्षः ॥ १–२–१३ ॥

साधयितुमिष्टं सिसाधयिषितम् अनेन साधयितुमनिष्टस्य साध्यत्वव्यवच्छेदो यथा वैशेषिकस्य नित्यः शब्द इति

प्र० मी० नविपयत्वायोगात्कथं सत्त्वासत्त्वयोः साध्यत्वम्, तदाह " नासिद्धे भावधर्मोऽस्ति व्यभिचार्युभयाश्रयः । विरुद्धो धर्मो प्र० मी०
भावस्य सा सत्ता साध्यते कथम् " इति, मैवं, मानसप्रत्यक्षे भावरूपस्यैव धर्मिणः प्रतिपन्नत्वात्, न च तत्सिद्धौ तत्सत्त्व-
॥ २७ ॥ स्यापि प्रतिपन्नत्वाद्व्यर्थमनुमानम्, तदभ्युपेतमपि वैयात्याद्यो न प्रतिपद्यते तं प्रत्यनुमानस्य साफल्यात्, न च मानसज्ञाना- ॥ २७ ॥
त्खरविषाणादेरपि सद्भावसम्भावनातोऽतिप्रसङ्गः, तज्ज्ञानस्य बाधकप्रत्ययविप्लावितसत्ताकवस्तुविषयतया मानसप्रत्यक्षा-
भासत्वात् । कथं तर्हि षड्भूतादेर्धर्मित्वमिति चेत्, धर्मिप्रयोगकाले बाधकप्रत्ययानुदयात्सत्त्वसम्भावनोपपत्तेः, न च
सर्वज्ञादौ साधकप्रमाणासत्त्वेन सत्त्वसंप्रतीतिः सुनिश्चितासम्भवद्बाधकप्रमाणत्वेन सुखादाविव सत्त्वनिश्चयात्तत्र संशयायो-
गात् । उभयसिद्धो धर्मी यथा अनित्यः शब्द इति, नहि प्रत्यक्षेणार्वाग्दर्शिभिरनियतदिग्देशकालाव-
च्छिन्नाः सर्वे शब्दाः शक्या निश्चेतुमिति शब्दस्य प्रमाणबुद्ध्युभयसिद्धता तेनानित्यत्वादिर्धर्मः प्रसाध्यत इति ॥ १७ ॥

ननु दृष्टान्तोऽप्यनुमानाङ्गतया प्रतीतः तत्कथं साध्यसाधने एवानुमानाङ्गमुक्ते न दृष्टान्त इत्याह ।

न दृष्टान्तोऽनुमानाङ्गम् ॥ १–२–१८ ॥

दृष्टान्तो वक्ष्यमाणलक्षणो नानुमानस्याङ्गं कारणम् ॥ १८ ॥

कुत इत्याह ।

साधनमात्रात्तत्सिद्धेः ॥ १–२–१९ ॥

दृष्टान्तरहितात्साध्यान्यथानुपपत्तिलक्षणात् साधनादनुमानस्य साध्यप्रतिपत्तिलक्षणस्य भावान्न दृष्टान्तोऽनुमाना-
ङ्गमिति । स हि साध्यप्रतिपत्तौ वाऽविनाभावग्रहणे वा व्याप्तिस्मरणे वोपयुज्येत, न तावत् प्रथमः पक्षो यथोक्तादेव हेतोः

साध्यप्रतिपत्तेरुपपत्तेः। नापि द्वितीयः विपक्षे बाधकाविनाभावादेवाविनाभावग्रहणात्, किञ्च व्यक्तिरूपो दृष्टान्तः स कथं साकल्येन व्याप्तिं गमयेत् व्यक्त्यन्तरेषु व्याप्त्यर्थं दृष्टान्तान्तरं मृग्यं तस्यापि व्यक्तिरूपत्वेन साकल्येन व्याप्तेरवधारयितुमशक्यत्वादपरापरदृष्टान्तापेक्षायामनवस्था स्यात्। नापि तृतीयः गृहीतसम्बन्धस्य साधनदर्शनादेव व्याप्तिस्मृतेः अगृहीतसम्बन्धस्य दृष्टान्तेऽप्यस्मरणात् उपलब्धिपूर्वकत्वात् स्मरणस्येति ॥ १९ ॥

दृष्टान्तस्य लक्षणमाह।

स व्याप्तिदर्शनभूमिः ॥ १-२-२० ॥

स इति दृष्टान्तो लक्ष्यं व्याप्तिर्लक्षितरूपा दर्शनं परस्मै प्रतिपादनं तस्य भूमिराश्रय इति लक्षणम्। ननु यदि दृष्टान्तोऽनुमानाङ्गं न भवति तर्हि किमर्थं लक्ष्यते, उच्यते परार्थानुमाने बोध्यानुरोधादापदादिकस्योदाहरणस्यानुज्ञास्यमानत्वात्तस्य च दृष्टान्ताभिधानरूपत्वादुपपन्नं दृष्टान्तस्य लक्षणम् प्रमातुरपि कस्यचिद् दृष्टान्तदृष्टबहिर्व्याप्तिबलेनान्तर्व्याप्तिप्रतिपत्तिर्भवतीति स्वार्थानुमानपर्वण्यपि दृष्टान्तलक्षणं नानुपपन्नम् ॥ २० ॥

तद्विभागमाह।

स साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्वेधा ॥ १-२-२१ ॥

स दृष्टान्तः साधर्म्येणान्वयेन वैधर्म्येण च व्यतिरेकेण भवतीति द्विप्रकारः ॥ २१ ॥

साधर्म्यदृष्टान्तं विभजते।

साधनधर्मप्रयुक्तसाध्यधर्मयोगी साधर्म्यदृष्टान्तः ॥ १–२–२२ ॥

साधनधर्मेण प्रयुक्तो न तु काकतालीयो यः साध्यो धर्मस्तद्वान् साधर्म्यदृष्टान्तः, यथा कृतकत्वेनानित्ये शब्दे साध्ये घटादिः ॥ २२ ॥

वैधर्म्यदृष्टान्तं व्याचष्टे ।

साध्यधर्म्मनिवृत्तिप्रयुक्तसाधनधर्मनिवृत्तियोगी वैधर्म्यदृष्टान्तः ॥ १–२–२३ ॥

साध्यधर्म्मनिवृत्त्या प्रयुक्ता न यथाकथञ्चिद्या साधनधर्मनिवृत्तिस्तद्वान् वैधर्म्यदृष्टान्तः, यथा कृतकत्वेनानित्ये शब्दे साध्ये आकाशादिरिति ॥ २३ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायाः प्रमाणमीमांसायास्तद्वृत्तेश्च प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

लक्षितं स्वार्थमनुमानमिदानीं क्रमप्राप्तं परार्थमनुमानं लक्षयति ।

यथोक्तसाधनाभिधानजः परार्थम् ॥ २–१–१ ॥

यथोक्तं स्वनिश्चितसाध्याविनाभावैकलक्षणं यत्साधनं तस्याभिधानं अभिधीयते परस्मै प्रतिपाद्यते अनेनेत्यभिधानं वचनं तस्माज्जातः सम्यगर्थनिर्णयः परार्थमनुमानं परोपदेशापेक्षं साध्यविज्ञानमित्यर्थः ॥ १ ॥

प्र० मी० ॥ २८ ॥

ननु वचनं परार्थमनुमानमित्याहुस्तत्कथमित्याह ।

वचनमुपचारात् ॥ २-१-२ ॥

अचेतनं हि वचनं न साक्षात्प्रमितिफलहेतुरिति न निरुपचरितप्रमाणभावभाजनं मुख्यानुमानहेतुत्वेन तूपचरितानुमानाभिधानपात्रतां प्रतिपद्यते उपचारश्चात्र कारणे कार्यस्य यथोक्तसाधनाभिधानात् तद्विषया स्मृतिरुत्पद्यते स्मृतेश्चानुमानं तस्मादनुमानस्य परम्परया यथोक्तसाधनाभिधानं कारणं तस्मिन्कारणे वचने कार्यस्यानुमानस्योपचारः समारोपः क्रियते ततः समारोपात् कारणं वचनमनुमानशब्देनोच्यते कार्ये वा प्रतिपादकानुमानजन्ये वचने कारणस्यानुमानस्योपचारः वचनमौपचारिकमनुमानं न मुख्यमित्यर्थः। इह च मुख्यार्थबाधे प्रयोजने निमित्ते चोपचारः प्रवर्त्तते तत्र मुख्योऽर्थः साक्षात्प्रमितिफलः सम्यगर्थनिर्णयः प्रमाणशब्दः समानाधिकरणस्य परार्थानुमानशब्दस्य तस्य बाधा वचनस्य निर्णयत्वानुपपत्तेः । प्रयोजनमनुमानावयवाः प्रतिज्ञादय इति शास्त्रे व्यवहार एव निर्णयात्मन्यनंशे तद्व्यवहारानुपपत्तेः । निमित्तं तु निर्णयात्मकानुमानहेतुत्वं वचनस्येति ॥ २ ॥

तद् द्वेधा ॥ २-१-३ ॥

तद्वचनात्मकं परार्थानुमानं द्वेधा द्विप्रकारम् ॥ ३ ॥

प्रकारभेदमाह ।

तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिभेदात् ॥ २-१-४ ॥

तथा साध्ये सत्येवोपपत्तिः साधनस्येत्येकः प्रकारः अन्यथा साध्याभावेऽनुपपत्तिश्चेति द्वितीयः प्रकारः यथाऽग्नि-

मानयं पर्वतस्तथैव धूमवत्त्वोपपत्तेः अन्यथा धूमवत्त्वानुपपत्तेर्वा एतावन्मात्रकृतः परार्थानुमानस्य भेदो न पारमार्थिक इति भेदपदेन दर्शयति ॥ ४ ॥

एतदेवाह ।

नानयोस्तात्पर्ये भेदः ॥ २–१–५ ॥

अनयोस्तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिरूपयोः प्रयोगप्रकारयोस्तात्पर्ये यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इत्येवं लक्षणे तत्परत्वे भेदो विशेषः एतदुक्तम्भवत्यन्यदभिधेयं शब्दस्यान्यत्प्रकाश्यं प्रयोजनं तत्राभिधेयापेक्षया वाचकत्वं भिद्यते प्रकाश्यं त्वभिन्नमन्वये कथिते व्यतिरेकगतिर्व्यतिरेके चान्वयगतिरित्युभयत्रापि साधनस्य साध्याविनाभावः प्रकाश्यते, न च यत्राभिधेयभेदस्तत्र तात्पर्यभेदोपि नहि पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते पीनो देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते इत्यनयोर्वाक्ययोरभिधेयभेदोऽस्तीति तात्पर्येणापि भेत्तव्यमिति भावः ॥ ५ ॥

तात्पर्याभेदस्यैव फलमाह ।

अत एव नोभयोः प्रयोगः ॥ २–१–६ ॥

यत एव नानयोस्तात्पर्ये भेदोऽत एव नोभयोर्यथोपपत्त्यन्यथानुपपत्त्योर्युगपत्प्रयोगो युक्तः व्याप्त्युपदर्शनाय हि तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिभ्यां हेतोः प्रयोगः क्रियते व्याप्त्युपदर्शनं चैकयैव सिद्धमिति विफलो द्वयोः प्रयोगः, यदाह, " हेतोस्तथोपपत्त्या वा, स्यात्प्रयोगोऽन्यथापि वा । द्विविधोऽन्यतरेणापि, साध्यसिद्धिर्भवेदिति " ॥ ६ ॥

प्र० मी० ॥ २९ ॥

नतु यद्येकेनैव प्रयोगेण हेतोर्व्याप्त्युपदर्शनं कृतमिति कृतं विफलेन द्वितीयप्रयोगेण तर्हि प्रतिज्ञाया अपि माभू-त्प्रयोगो विफलत्वात्, नहि प्रतिज्ञामात्रात् कश्चिदर्थं प्रतिपद्यते तथा सति हि विप्रतिपत्तिरेव न स्यादित्याह ।

विषयोपदर्शनार्थं तु प्रतिज्ञा ॥ २–१–७ ॥

विषयो यत्र तथोपपत्त्यान्यथानुपपत्त्या वा हेतुः स्वसाधनाय प्रार्थ्यते तस्योपदर्शनं परप्रतीतावारोपणं तदर्थं पुनः प्रतिज्ञा प्रयोक्तव्येति शेषः । अयमर्थः परप्रत्यायनाय वचनमुच्चारयता प्रेक्षावता तदेवं परे बोधयितव्या यद्बुभुत्सन्ते यथा स-त्यनेन बुभुत्सिताऽभिधायिना परे बोधिता भवन्ति न खल्वश्वान्पृष्टो गवयान् ब्रुवाणः प्रष्टुरवधेयवचनो भवति अनवधेयवच-नश्च कथं प्रतिपादको नाम यथा च शैक्षो भिक्षुणा वचसे भोः शैक्ष पिण्डपानमाहरेति स एवमाचरामीत्यनभिधाय यदा तदर्थं प्रयतते तदाऽस्मै क्रुध्यति भिक्षुराः शिष्याभास भिक्षुलेटाऽस्मानवधीरयसीति विब्रुवाणः एवमनित्यं शब्दं बुभुत्समानायानित्यः शब्द इति विषयमनुपदर्श्य यदेव किञ्चिदुच्यते कृतकत्वादिति वा यत्कृतकं तदनित्यमिति वा कृतकत्वस्य तथैवोपपत्तेरिति वा कृतकत्वस्यान्यथानुपपत्तिरिति वा तत्सर्वमस्यानपेक्षितयापाततोऽसम्बन्धाभिधानबुद्ध्या तथा चानवहितो न बोद्धुमर्हतीति । यत्कृतकं तत्सर्वमनित्यं यथा घटः कृतश्च शब्द इति वचनमर्थसामर्थ्येनैवापेक्षितशब्दानित्यत्वनिश्चायकमित्यवधानमत्रेति चेत्, न; परस्पराश्रयात्, अवधाने हि सत्यतोऽर्थे निश्चयः तस्माच्चावधानमिति, न च पर्यंत्मतिवादिनौ प्रमाणीकृतवादिनौ यदेतद्वचनस-म्बन्धाय प्रयातिष्येताम् तथा सति न हेत्वाद्यपेक्षेयातां तद्वचनादेव तदर्थनिश्चयात्, अनित्यः शब्द इति त्वपेक्षित उक्ते कुत इत्याशङ्कायां कृतकत्वस्य तथैवोपपत्तेः कृतकत्वस्यान्यथानुपपत्तेर्वेत्युपतिष्ठते तदिदं विषयोपदर्शनार्थत्वं प्रतिज्ञाया इति ॥७॥

ननु यत्कृतकं तदनित्यं यथा घटः कृतकश्च शब्द इत्युक्ते गम्यत एतदनित्यः शब्द इति तस्य सामर्थ्यलब्धत्वात्

तथापि तद्वचने पुनरुक्तत्वमसङ्गात्, अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनर्वचनं पुनरुक्तं आह च डिंडिंकरागं परित्यज्याक्षिणी निमील्य चिन्तय तावत् किमियता मदुक्तेन मतीतिः स्यान्नवेति भाने किं मपञ्चमालयेत्याह ।

गम्यमानत्वेऽपि साध्यधर्माधारसन्देहापनोदाय धर्मिणि पक्षधर्मोपसंहारवत्तदुपपत्तिः ॥ २-१-८ ॥

साध्यमेव धर्मस्तस्याधारस्तस्य सन्देहस्तदपनोदाय कृतकः सोऽनित्य इत्युक्तेपि धर्मिविषयसन्देह एव किमनित्यः शब्दो घटो वेति तन्निराकरणाय गम्यमानस्यापि साध्यस्य निर्देशो युक्तः, साध्यधर्मिणि साधनधर्मावबोधनाय पक्षधर्मोपसंहारवचनवत्, तथाहि साध्यव्याप्तसाधनदर्शनेन तदाधारावगतावपि नियतधर्मिसम्बन्धितामदर्शनार्थं कृतकश्च शब्द इति पक्षधर्मोपसंहारवचनं तथा साध्यस्य विशिष्टधर्मिसम्बन्धितावबोधनाय मतिज्ञावचनमप्युपपद्यत एवेति ॥ ८ ॥

ननु मयोग इति विमतिपद्यन्ते वादिनः, तथाहि, मतिज्ञाहेतूदाहरणानीति त्र्यवयवमनुमानमिति साङ्ख्याः सहोपनयेन चतुरवयवमिति मीमांसकाः सहनिगमनेन पञ्चावयवमिति नैयायिकाः तदेवं मतिपत्तौ कीदृशोऽनुमानमयोग इत्याह ।

एतावान् प्रेक्षप्रयोगः ॥ २-१-९ ॥

एतावानेव यदुत तथोपपत्त्यान्यथानुपपत्त्या वा युक्तं साधनं मतिज्ञा च मेक्षाय मेक्षावते मतिपाद्याय तदवबोधनार्थः मयोगो न त्वधिको, यदाहुः सांख्यादयः, नापि हीनो, यथाहुः सौगताः, विदुषां वाच्यो हेतुरेव हि केवल इति ॥९॥

ननु परार्थमवृत्तैः कारुणिकैर्यथाकथञ्चित्परे बोधयितव्या नासद्व्यवस्थोपन्यासैरमीषां मतीतिभङ्गः करणीयस्तत्किमुच्यते एतावान् मेक्षमयोगः इत्याशङ्क्य द्वितीयमपि मयोगक्रममुपदर्शयति ।

बोध्यानुरोधात्प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि पञ्चापि ॥ २–१–१० ॥

बोध्यः शिष्यस्तस्यानुरोधस्तदवबोधनप्रतिज्ञापारतन्त्र्यं तस्मात्प्रतिज्ञादीनि पञ्चापि प्रयोक्तव्यानि एतानि चावयवसंज्ञया प्रोच्यन्ते । यदक्षपादः " प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः " इति अपिशब्दात् प्रतिज्ञादीनां शुद्धयश्च पञ्च बोध्यानुरोधात्प्रयोक्तव्याः यच्छ्रीभद्रबाहुस्वामिपूज्यपादाः "कत्थइ पञ्चावयवं दसहा वा सव्वहा ण पडिकुट्ठंति ॥१०॥

तत्र प्रतिज्ञाया लक्षणमाह ।

साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा ॥ २–१–११ ॥

साध्यं सिसाधयिषितधर्मविशिष्टो धर्मी, निर्दिश्यते अनेनेति निर्देशो वचनं, साध्यस्य निर्देशः साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा प्रतिज्ञायतेऽनयेति कृत्वा यथायं प्रदेशोऽग्निमानिति ॥ ११ ॥

हेतुं लक्षयति ।

साधनत्वाभिव्यञ्जकविभक्त्यन्तं साधनवचनं हेतुः ॥ २–१–१२ ॥

साधनत्वाभिव्यञ्जिका विभक्तिः पञ्चमी तृतीया वा तदन्तसाधनस्योक्तलक्षणस्य वचनं हेतुः, धूम इत्यादिरूपस्य हेतुत्वनिराकरणाय प्रथमं पदम्, अव्याप्तवचने हेतुत्वनिराकरणाय द्वितीयमिति । स द्विविधस्तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिभ्याम्, तद्यथा धूमस्य तथैवोपपत्तेर्धूमस्यान्यथानुपपत्तेर्वेति ॥ १२ ॥

उदाहरणं लक्षयति ।

प्र० मी० ॥ ३१ ॥

दृष्टान्तवचनमुदाहरणम् ॥ २–१–१३ ॥

दृष्टान्त उक्तलक्षणस्तत्प्रतिपादकं वचनमुदाहरणं तदपि द्विविधं दृष्टान्तभेदात् साधनधर्मप्रयुक्तसाध्यधर्मयोगी साधर्म्यदृष्टान्तस्तस्य वचनं साधर्म्योदाहरणम्, यथा यो धूमवान् सोऽग्निमान् यथा महानसप्रदेशः साध्यधर्मनिवृत्तिप्रयुक्तसाधनधर्मनिवृत्तियोगी वैधर्म्यदृष्टान्तस्तस्य वचनं वैधर्म्योदाहरणम्, यथा योऽग्निनिवृत्तिमान् स धूमनिवृत्तिमान् यथा जलाशयप्रदेश इति ॥ १३ ॥

उपनयलक्षणमाह ।

धर्मिणि साधनस्योपसंहार उपनयः ॥ २–१–१४ ॥

दृष्टान्तधर्मिणि विसृततस्य साधनधर्मस्य साध्यधर्मिणि य उपसंहारः स उपनयः उपसंह्रियतेऽनेनोपनीयतेऽनेनेति वचनरूपः यथा धूमवांश्चायमिति ॥ १४ ॥

निगमनं लक्षयति ।

साध्यस्य निगमनम् ॥ २–१–१५ ॥

साध्यधर्मस्य धर्मिण्युपसंहारो निगम्यते पूर्वेषामवयवानामर्थोऽनेनेति निगमनम्, यथा तस्मादग्निमानिति एते नान्तरीयकत्वप्रतिपादका वाक्यैकदेशरूपाः पञ्चावयवाः एतेषामेव शुद्धयः पञ्च यतो न शङ्कितसमारोपितदोषाः पञ्चाप्यवयवाः स्वां स्वामनादीनरामर्थविषयां धियमाधातुमलमिति प्रतिज्ञादीनां तं तं दोषमाशङ्क्य तत्तत्परिहाररूपाः पञ्चैव शुद्धयः

प्र० मी० ॥ ३१ ॥

प्रयोक्तव्या इति दशावयवमिदमनुमानवाक्यं बोध्यानुरोधात्प्रयोक्तव्यमिति ॥ १५ ॥

इह शास्त्रे येषां लक्षणमुक्तं तल्लक्षणाभावे तदाभासाः सुप्रसिद्धा एव यथा प्रमाणसामान्यलक्षणाभावे संशयवि-
पर्ययानध्यवसायाः प्रमाणाभासाः संशयादिलक्षणाभावे संशयाद्याभासाः प्रत्यक्षलक्षणाभावे प्रत्यक्षाभासः परोक्षान्तर्गतानां
स्मृत्यादीनां स्वस्वलक्षणाभावे तत्तदाभासतेत्यादि । एवं हेतूनामपि स्वलक्षणाभावे हेत्वाभासता सुज्ञानैव केवलं हेत्वाभा-
सानां सङ्ख्यानियमः प्रतिव्यक्तिनियतं लक्षणं च नैपत्करप्रतिपत्तीति तल्लक्षणार्थमाह ।

असिद्धविरुद्धानैकान्तिकास्त्रयो हेत्वाभासाः ॥ २-१-१६ ॥

अहेतवो हेतुवदाभासमाना हेत्वाभासा असिद्धादयः यद्यपि साधनदोषा एवैते दुष्टे साधने तदभावात् तथापि
साधनाभिधायके हेतावुपचारात्पूर्वाचार्यैरभिहितास्ततस्तत्प्रसिद्धिबाधामनाश्रयद्भिरस्माभिरपि हेतुदोषत्वेनैवोच्यन्त इति, त्रय
इति सङ्ख्यान्तरव्यवच्छेदार्थम् तेन कालातीतप्रकरणसमयोर्व्यवच्छेदः । तत्र कालातीतस्य पक्षदोषेष्वन्तर्भावः प्रत्यक्षागमबा-
धितधर्मिनिर्देशानन्तरप्रयुक्तः कालात्ययापदिष्ट इति हि तस्य लक्षणमिति, यथाऽनुष्णस्तेजोऽवयवी कृतकत्वाद् घटव-
दिति, प्रकरणसमस्तु न सम्भवत्येव नह्यस्ति सम्भवो यथोक्तलक्षणेऽनुमाने प्रयुक्तेऽदूषिते वानुमानान्तरस्य यत्तूदाहरण-
मनित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वादित्येकेनोक्ते द्वितीय आह नित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वादिति तदतीवासाम्प्रतं
को हि चतुरङ्गसभायां वादी प्रतिवादी चैवंविधमसम्बद्धमनुन्मत्तोऽभिदधीतेति ॥ १६ ॥

तत्रासिद्धस्य लक्षणमाह ।

नासन्ननिश्चितसत्त्वो वान्यथानुपपन्न इति सत्त्वस्यासिद्धौ सन्देहे वाऽसिद्धः २–१–१७ ॥

असन्नविद्यमानो नान्यथानुपपन्न इति सत्त्वस्यासिद्धावसिद्धो हेत्वाभासः स्वरूपासिद्ध इत्यर्थः यथा नित्यः शब्दश्चाक्षुषत्वादिति । अपक्षधर्मत्वादयमसिद्ध इति न मन्तव्यमित्याह नान्यथानुपपन्न इति अन्यथानुपपत्तिरूपहेतुलक्षणविरहादयमसिद्धो नापक्षधर्मत्वात् नहि पक्षधर्मत्वं हेतोर्लक्षणं तदभावेप्यन्यथानुपपत्तिबलाद्धेतुत्वोपपत्तेरित्युक्तप्रायम् , भट्टोप्याह "पित्रोश्च ब्राह्मणत्वेन, पुत्रब्राह्मणतानुमा । सर्वलोकप्रसिद्धा न, पक्षधर्ममपेक्षते" इति तथा ऽनिश्चितसत्त्वः सन्दिग्धसत्त्वो नान्यथानुपपन्न इति सत्त्वस्य सन्देहेप्यसिद्धो हेत्वाभासः संदिग्धासिद्ध इत्यर्थः यथा बाष्पादिभावेन संदिह्यमाना धूमलताग्निसिद्धावुपदिश्यमाना यथा वात्मनः सिद्धावपि सर्वगतत्वे साध्ये सर्वत्रोपलभ्यमानगुणत्वं प्रमाणाभावादिति ॥ १७ ॥

असिद्धप्रभेदानाह ।

वादिप्रतिवाद्युभयभेदाच्चैतद्भेदः ॥ २–१–१८ ॥

वादी पूर्वपक्षस्थितः प्रतिवाद्युत्तरपक्षस्थितः उभयं द्वावेव वादिप्रतिवादिनौ तद्भेदादसिद्धस्य भेदस्तत्र वाद्यसिद्धो यथा परिणामी शब्द उत्पत्तिमत्त्वात् अयं साङ्ख्यस्य स्वयं वादिनोऽसिद्धः । तन्मते उत्पत्तिमत्त्वस्यानभ्युपेतत्वात् नासदुत्पद्यते नापि सद्विनश्यत्युत्पादविनाशयोराविर्भावतिरोभावरूपत्वादिति तत्सिद्धान्तात्च । चेतनास्तरवः सर्वत्वगपहरणे मरणात् अत्र मरणं विज्ञानेन्द्रियायुर्निरोधलक्षणं तच्च बौद्धस्य प्रतिवादिनोऽसिद्धम् । उभयासिद्धस्तु चाक्षुषत्वमुक्तमेव एवं सन्दिग्धासिद्धोऽपि वादिप्रतिवाद्युभयभेदात् त्रिविधो बोद्धव्यः ॥ १८ ॥

नन्वन्येऽपि विशेष्यासिद्धादयो हेत्वाभासाः कैश्चिदिष्यन्ते ते कस्मान्नोक्ता इत्याह ।

विशेष्यासिद्धादीनामेष्वेवान्तर्भावः ॥ २–१–१९ ॥

एष्वेव वादिप्रतिवाद्युभयासिद्धेष्वेव । तत्र विशेष्यासिद्धादय उदाह्रियन्ते, विशेष्यासिद्धो यथाऽनित्यः शब्दः
सामान्यवत्त्वे सति चाक्षुषत्वात्, विशेषणासिद्धो यथाऽनित्यः शब्दश्चाक्षुषत्वे सति सामान्यविशेषवत्त्वात्, भागासिद्धो
यथाऽनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वात्, आश्रयासिद्धो यथाऽस्ति प्रधानं विश्वपरिणामित्वात्, आश्रयैकदेशासिद्धो
यथा नित्याः प्रधानपुरुषेश्वराः अकृतकत्वात्, व्यर्थविशेष्यासिद्धो यथा नित्यः शब्दः कृतकत्वे सति सामान्यवत्त्वात्,
व्यर्थविशेषणासिद्धो यथाऽनित्यः शब्दः सामान्यवत्त्वे सति कृतकत्वात्, सन्दिग्धविशेष्यासिद्धो यथा अद्यापि रागादि-
युक्तः कपिलः पुरुषत्वे सत्यद्याप्यनुत्पन्नतत्त्वज्ञानत्वात्, सन्दिग्धविशेषणासिद्धो यथा अद्यापि रागादियुक्तः कपिलः
सर्वदा तत्त्वज्ञानरहितत्वे सति पुरुषत्वादित्यादि । एतेऽसिद्धभेदा यदान्यतरवाद्यसिद्धत्वेन विवक्ष्यन्ते तदा वाद्यसिद्धाः
प्रतिवाद्यसिद्धा वा भवन्ति, यदोभयवाद्यसिद्धत्वेन विवक्ष्यन्ते तदोभयासिद्धा भवन्ति ॥ १९ ॥

विरुद्धस्य लक्षणमाह ।

विपरीतनियमोऽन्यथैवोपपद्यमानो विरुद्धः ॥ २–१–२० ॥

विपरीतो यथोक्ताद्विपर्यस्तो नियमोऽविनाभावो यस्य स तथा तस्यैवोपदर्शनमन्यथैवोपपद्यमान इति । यथा
नित्यः शब्दः कार्यत्वात् परार्थाश्चक्षुरादयः सङ्घातत्वाच्छयनासनाद्यङ्गवदित्यत्रासंहतपारार्थ्ये साध्ये चक्षुरादीनां संहतत्वं
विरुद्धम्, बुद्धिमत्पूर्वकं क्षित्यादि कार्यत्वादित्यत्राशरीरसर्वज्ञकर्तृपूर्वकत्वे साध्ये कार्यत्वं विरुद्धसाधनाद्विरुद्धम्, अनेन

येऽन्यैरन्ये विरुद्धा उदाहृतास्तेऽपि सङ्गृहीताः । यथा सति सपक्षे चत्वारो भेदाः, पक्षविपक्षव्यापको यथा नित्यः शब्दः कार्यत्वात्, पक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा नित्यः शब्दः सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वात्, पक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापको यथाऽनित्या पृथ्वी कृतकत्वात्, पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा नित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वात्, असति सपक्षे चत्वारो विरुद्धाः, पक्षविपक्षव्यापको यथा आकाशविशेषगुणः शब्दः प्रमेयत्वात्, पक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा आकाशविशेषगुणः शब्दो बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वात्, पक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापको यथा आकाशविशेषगुणः शब्दोऽपदात्मकत्वात्, पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा आकाशविशेषगुणः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् एषु च चतुर्षु विरुद्धता पक्षैकदेशवृत्तिषु चतुर्षु पुनरसिद्धता विरुद्धता चेत्युभयसमावेश इति ॥ २० ॥

अनैकान्तिकस्य लक्षणमाह ।

नियमस्यासिद्धौ सन्देहे वाऽन्यथाप्युपपद्यमानोऽनैकान्तिकः ॥ २–१–२१ ॥

नियमो विनाभावस्तस्यासिद्धावनैकान्तिको यथाऽनित्यः शब्दः प्रमेयत्वात् प्रमेयत्वं नित्येप्याकाशादावस्तीति। सन्देहे यथा सर्वज्ञः कश्चिद्रागादिमान्वा वक्तृत्वात् स्वभावविप्रकृष्टाभ्यां हि सर्वज्ञत्ववीतरागत्वाभ्यां हि न वक्तृत्वस्य विरोधः सिद्धः न च रागादिकार्यं वचनमिति सन्दिग्धोऽन्वयः ये चान्येऽन्यैरनैकान्तिकभेदा उदाहृतास्त उक्तलक्षण एवान्तर्भवन्ति । पक्षत्रयव्यापको यथाऽनित्यः शब्दः प्रमेयत्वात् पक्षसपक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा गौरयं विषाणित्वात्, पक्षविपक्षव्यापकः सपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा नायं गौरविषाणित्वात्, पक्षव्यापकः सपक्षविपक्षैकदेशवृत्तिर्यथाऽनित्यः शब्दः प्रत्यक्षत्वात्, पक्षैकदेशवृत्तिः सपक्षविपक्षव्यापको यथा न द्रव्याण्याकाशकालदिगात्ममनांसि क्षणिकविशेषगुणरहितत्वात्,

पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिः सपक्षव्यापी यथा न द्रव्याणि दिक्कालमनांस्यमूर्त्तत्वात्, सपक्षपक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापी यथा द्रव्याणि दिक्कालमनांस्यमूर्त्तत्वात्, पक्षत्रयैकदेशवृत्तिर्यथाऽनित्या पृथ्वी प्रत्यक्षत्वादिति ॥ २१ ॥

उदाहरणदोषानाह ।

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामष्टावष्टौ दृष्टान्ताभासाः ॥ २-१-२२ ॥

परार्थानुमानप्रस्तावादुदाहरणदोषा एवैते दृष्टान्तप्रभवत्वात्तु दृष्टान्तदोषा इत्युच्यन्ते दृष्टान्तस्य च साधर्म्य-वैधर्म्यभेदेन द्विविधत्वात्प्रत्येकमष्टावष्टौ दृष्टान्तवदाभासमाना दृष्टान्ताभासा भवन्ति ॥ २२ ॥

तानेवोदाहरति विभजति च ।

अमूर्त्तत्वेन नित्ये शब्दे साध्ये कर्मपरमाणुघटाः साध्यसाधनोभयविकलाः ॥ २-१-२३ ॥

नित्यः शब्दोऽमूर्त्तत्वादित्यस्मिन् प्रयोगे कर्मादयो यथासङ्ख्यं साध्यादिविकलाः तत्र कर्मवदिति साध्यवि-कलः अनित्यत्वात् कर्मणः, परमाणुवदिति साधनविकलः मूर्त्तत्वात्परमाणूनाम्, घटवदिति साध्यसाधनोभयविकलः अनित्यत्वान्मूर्त्तत्वाच्च घटस्येति, इति त्रयः साधर्म्यदृष्टान्ताभासाः ॥ २३ ॥

वैधर्म्येण परमाणुकर्माकाशाः साध्याद्यव्यतिरेकिणः ॥ २-१-२४ ॥

नित्यः शब्दोऽमूर्त्तत्वादित्यस्मिन्नेव प्रयोगे परमाणुकर्माकाशाः साध्यसाधनोभयाव्यतिरेकिणो दृष्टान्ताभासा भवन्ति यन्नित्यं न भवति तदमूर्त्तमपि न भवति यथा परमाणुरिति साध्याव्यतिरेकी नित्यत्वात्परमाणूनां यथा कर्मेति

प्र० मी० साधनाव्यावृत्तः अमूर्तत्वात्कर्मणः यथाकाशमित्युभयाव्यावृत्तः नित्यत्वादमूर्तत्वाचाकाशस्येति त्रय एव वैधर्म्यदृष्टान्ताभासाः ॥ २४ ॥ प्र० मी०

॥ ३४ ॥ ॥ ३४ ॥

तथा ।

वचनाद्रागे रागान्मरणधर्मत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वयोः सन्दिग्धसाध्याद्यन्वयव्यतिरेका रथ्यापुरुषादयः ॥ २-१-२५ ॥

सन्दिग्धसाध्यसाधनोभयान्वयाः सन्दिग्धसाध्यसाधनोभयव्यतिरेकाश्च त्रयस्त्रयो दृष्टान्ताभासा भवन्ति, क इत्याह, रथ्यापुरुषादयः कस्मिन् साध्ये, रागे मरणधर्मकिञ्चिज्ज्ञत्वयोश्च, कस्मादित्याह, वचनाद्रागाच्च । तत्र सन्दिग्धसाध्यधर्मान्वयो यथा विवक्षितः पुरुषविशेषो रागी वचनाद्रथ्यापुरुषवत्, सन्दिग्धसाधनधर्मान्वयो यथा मरणधर्मायं रागाद्रथ्यापुरुषवत्, सन्दिग्धोभयधर्मान्वयो यथा किञ्चिज्ज्ञोयं रागाद्रथ्यापुरुषवदिति, एषु परचेतोवृत्तीनां दुरधिगमत्वेन साधर्म्यदृष्टान्ते रथ्यापुरुषे रागकिञ्चिज्ज्ञत्वयोः सत्त्वं सन्दिग्धम्, तथा सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेको यथा रागी वचनाद्रथ्यापुरुषवत, सन्दिग्धसाधनव्यतिरेको यथा मरणधर्मायं रागाद्रथ्यापुरुषवत्, सन्दिग्धोभयव्यतिरेको यथा किञ्चिज्ज्ञोयं रागाद्रथ्यापुरुषवत, एषु पूर्ववत् परचेतोवृत्तेर्दुरन्वयत्वाद्वैधर्म्यदृष्टान्ते रथ्यापुरुषे रागकिञ्चिज्ज्ञत्वयोरसत्त्वं सन्दिग्धमिति ॥ २५ ॥

विपरीतान्वयव्यतिरेकौ ॥ २-१-२६ ॥

विपरीतान्वयो विपरीतव्यतिरेकश्च दृष्टान्ताभासौ भवतः तत्र विपरीतान्वयो यथा यत्कृतकं तदनित्यमिति वक्त-

व्ये यदनित्यं तत्कृतकं यथा घट इत्याह, विपरीतव्यतिरेको यथा अनित्यत्वाभावे न भवत्येव कृतकत्वमिति वक्तव्ये कृतकत्वाभावे न भवत्येवानित्यत्वं यथाकाश इत्याह, साधनधर्मानुवादेन साध्यधर्मस्य विधानमित्यन्वयः साध्यधर्मव्यावृत्त्यनुवादे न साधनधर्मव्यावृत्तिविधानमिति व्यतिरेकः तयोरन्यथाभावे विपरीतत्वम्, यदाह, "साध्यानुवादाल्लिङ्गस्य विपरीतान्वयो विधिः। हेत्वभावे त्वसत्साध्यं व्यतिरेकविपर्यय " इति ॥ २६ ॥

तथा ।

अप्रदर्शितान्वयव्यतिरेकौ ॥ २–१–२७ ॥

अप्रदर्शितान्वयोऽप्रदर्शितव्यतिरेकश्च दृष्टान्ताभासौ एतौ च प्रमाणस्यानुपदर्शनाद्भवतो न तु वीप्सा सर्वावधारणपदानामप्रयोगात् सत्स्वपि तेष्वसति प्रमाणे तयोरसिद्धेरिति साध्यविकलः १ साधनविकलः २ उभयविकलः ३ सन्दिग्धसाध्यान्वयः ४ सन्दिग्धसाधनान्वयः ५ सन्दिग्धोभयान्वयः ६ विपरीतान्वयः ७ अप्रदर्शितान्वयः ८ चेत्यष्टौ साधर्म्यदृष्टान्ताभासाः, साध्याव्यावृत्तसाधनाव्यावृत्तोभयाव्यावृत्ताः सन्दिग्धसाध्यव्यावृत्तिसन्दिग्धसाधनव्यावृत्तिसन्दिग्धोभयव्यावृत्त्यो विपरीतव्यतिरेकोऽप्रदर्शितव्यतिरेकश्चेत्यष्टावेव वैधर्म्यदृष्टान्ताभासा भवन्ति । नन्वनन्वयाव्यतिरेकावपि कैश्चिद्दृष्टान्ताभासावुक्तौ यथा रागादिमानयं वचनात् अत्र साधर्म्यदृष्टान्ते आत्मनि रागवचनयोः सत्यपि साहित्ये वैधर्म्यदृष्टान्ते चोपलखण्डे सत्यामपि सह निवृत्तौ प्रतिबन्धाभावेनान्वयव्यतिरेकयोरभाव इत्यनन्वयाव्यतिरेकौ तौ कस्मादिह नोक्तौ, उच्यते, ताभ्यां पूर्वे न भिद्यन्त इति साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्येकमष्टावेव दृष्टान्ताभासा भवन्ति यदाहुः, "लिङ्गस्यानन्वया अष्टावष्टावव्यतिरेकिणः। नान्यथानुपपन्नत्वं कथञ्चित् ख्यापयन्त्यमी १ " इति ॥ २७ ॥

अवसितं परार्थानुमानमिदानीं तन्नान्तरीयकं दूषणं लक्षयति ।

साधनदोषोद्भावनं दूषणम् ॥ २–१–२८ ॥

साधनस्य परार्थानुमानस्य येऽसिद्धविरुद्धादयो दोषाः पूर्वमुक्तास्तेषामुद्भाव्यते प्रकाश्यतेऽनेनेत्युद्भावनं साधनदोषोद्भावकं वचनं दूषणम् उत्तरत्राभूतग्रहणादिह भूता दोषोद्भावना दूषणेति सिद्धम् ॥ २८ ॥

दूषणलक्षणे दूषणाभासलक्षणं सुज्ञानमेव भेदप्रतिपादनार्थं तु तल्लक्षणमाह ।

अभूतदोषोद्भावनानि दूषणाभासा जात्युत्तराणि ॥ २–१–२९ ॥

अविद्यमानानां साधनदोषाणां प्रतिपादनान्यदूषणान्यपि दूषणवदाभासमानानि दूषणाभासाः तानि च जात्युत्तराणि जातिशब्दः सादृश्यवचनः उत्तरसदृशानि जात्युत्तराणि उत्तरस्थानप्रयुक्तत्वात्, उत्तरसदृशानि जात्युत्तराणि जात्या सादृश्येनोत्तराणि जात्युत्तराणि तानि च सम्यग्घेतौ हेत्वाभासे वा वादिना प्रयुक्ते झगिति तद्दोषतत्त्वाप्रतिभासे हेतुप्रतिबिम्बनप्रायाणि प्रत्यवस्थानान्यनन्तत्वात्परिसङ्ख्यातुं न शक्यन्ते तथाप्यक्षपाददर्शितदिशा साधर्म्यादिप्रत्यवस्थानभेदेन साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणाहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमरूपतया चतुर्विंशतिरुपदर्श्यन्ते, तत्र साधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमा जातिः यथा नित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवदिति प्रयोगे कृते साधर्म्यप्रयोगेणैव प्रत्यवस्थानं नित्यः शब्दो निरवयवत्वादाकाशवत् न चास्ति विशेषहेतुर्घटसाधर्म्यात् कृतकत्वादनित्यः शब्दो न पुनराकाशसाधर्म्यान्निरवयवत्वान्नित्य इति १ । वैधर्म्येण प्रत्य-

वस्थानं वैधर्म्यसमा जातिः यथाऽनित्यः शब्दः कृतकत्वादित्यत्रैव प्रयोगे स एव हेतुर्वैधर्म्येण प्रयुज्यते नित्यः शब्दो निरवयव-
त्वात् अनित्यं हि सावयवं दृष्टं घटादीति न चास्ति विशेषहेतुर्घटसाधर्म्यात्कृतकत्वादनित्यः शब्दो न पुनस्तद्वैधर्म्या-
न्निरवयवत्वान्नित्यइति २ उत्कर्षापकर्षाभ्यां प्रत्यवस्थानमुत्कर्षापकर्षसमे जाती तत्रैव प्रयोगे दृष्टान्तधर्मं कञ्चित्साध्यधर्मिण्या-
पादयन्नुत्कर्षसमां जातिं प्रयुङ्क्ते यदि घटवत्कृतकत्वादनित्यः शब्दो घटवदेव मूर्त्तोपि भवतु न चेन्मूर्त्तो घटवदनित्योऽपि
माभूदिति शब्दे धर्मान्तरोत्कर्षमापादयति ३ अपकर्षस्तु घटः सन्नश्रावणो दृष्ट एवं शब्दोप्यस्तु नो चेद् घटवदनित्योपि मा-
भूदिति शब्दे श्रावणत्वधर्ममपकर्षतीति ४ वर्ण्यावर्ण्याभ्यां प्रत्यवस्थानं वर्ण्यावर्ण्यसमे जाती, ख्यापनीयो वर्ण्यस्तद्विपरीतो
ऽवर्ण्यः तावेतौ वर्ण्यावर्ण्यौ साध्यदृष्टान्तधर्मौ विपर्यस्यन्वर्ण्यावर्ण्यसमे जाती प्रयुङ्क्ते यथाविधः शब्दधर्मः कृतकत्वादिर्न तादृगय-
टधर्मो यादृग्घटधर्मो न तादृक् शब्दधर्म इति ५–६ धर्मान्तरविकल्पेन प्रत्यवस्थानं विकल्पसमा जातिः यथा कृतकं किञ्चिन्मृदु
दृष्टं राङ्कवशय्यादि किञ्चित्कठिनं कुठारादि एवं कृतकं किञ्चिदनित्यं भविष्यति घटादि किञ्चिन्नित्यं शब्दादीति ७ साध्य-
साम्यापादनेन प्रत्यवस्थानं साध्यसमा जातिर्यथा यदि यथा घटस्तथा शब्दः प्राप्तं तर्हि यथा शब्दस्तथा घट इति घटोऽपि
साध्यो भवतु ततश्च न साध्यः साध्यस्य दृष्टान्तः स्यात् न चेदेवं तथापि वैलक्षण्यात्सुतरामदृष्टान्त इति ८ प्राप्त्यप्राप्तिविक-
ल्पाभ्यां प्रत्यवस्थानं प्राप्त्यप्राप्तिसमे जाती यथा यदेतत्कृतकत्वं त्वया साधनमुपन्यस्तं तत्किं प्राप्य साधयत्यप्राप्य वा प्राप्य
चेद् द्वयोर्विद्यमानयोरेव प्राप्तिर्भवति न सदसतोरिति द्वयोश्च सत्त्वात् किं कस्य साध्यं साधनं वा ९ अप्राप्य तु साधनत्वम-
युक्तमतिप्रसङ्गादिति १० अतिप्रसङ्गापादनेन प्रत्यवस्थानं प्रसङ्गसमा जातिः यथा यद्यनित्यत्वे कृतकत्वं साधनं कृतकत्व इदानीं
किं साधनं तत्साधनेऽपि किं साधनमिति ११ प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानं प्रतिदृष्टान्तसमा जातिः यथानित्यः शब्दः प्रयत्नान-
न्तरीयकत्वाद् घटवदित्युक्ते जातिवाद्याह यथा घटः प्रयत्नानन्तरीयकोऽनित्यो दृष्ट एवं प्रतिदृष्टान्त आकाशं नित्यमपि प्रय-

त्नानन्तरीयकं दृष्टं कूपखननप्रयत्नानन्तरमुपलम्भादिति न चेद्रमनैकान्तिकत्वोद्भावन भङ्ग्यन्तरेण प्रत्यवस्थानात् १२ अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमा जातिः यथानुत्पन्ने शब्दाख्ये धर्मिणि कृतकत्व धर्मः क वर्तते तदेव हेत्वभावादसिद्धिरनित्यत्वस्येति १३ साधर्म्यसमा वैधर्म्यसमा वा या जातिः पूर्वमुदाहृता सैव संशयेनोपसंह्रियमाणा संशयसमा जातिर्भवति, यथा किं घटसाधर्म्यात् कृतकत्वादनित्यः शब्दः उत तद्वैधर्म्यादाकाशसाधर्म्याद्वा निरवयवत्वाद्वा नित्य इति १४ द्वितीयपक्षोत्थापनबुद्ध्या प्रयुज्यमाना सैव साधर्म्यसमा वैधर्म्यसमा वा जातिः प्रकरणसमा भवति तथैवानित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवदिति प्रयोगे नित्यः शब्दः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववदिति उद्भावनप्रकारभेदमात्रे सति नानात्वं द्रष्टव्यम्, १५ त्रैकाल्यानुपपत्त्या हेतोः प्रत्यवस्थानमहेतुसमा जातिः यथा हेतुः साधनं तत्साध्यात्पूर्वं पश्चात्सह वा भवेत् यदि पूर्वमसति साध्ये तत्कस्य साधनम् अथ पश्चात्साधन पूर्वं तर्हि साध्य तस्मिन् पूर्वं सिद्धे किं साधनेन अथ युगपत्साध्यसाधने तर्हि तयोः सव्येतरगोविषाणयोरिव साध्यसाधनभाव एव न भवेदिति १६ अर्थापत्त्या प्रत्यवस्थानमर्थापत्तिसमा जातिः यद्यनित्यसाधर्म्यात्कृतकत्वादनित्यः शब्दोऽर्थादापद्यते नित्यसाधर्म्यान्नित्य इति अस्ति चास्य नित्येनाकाशादिना साधर्म्यं निरवयवत्वमित्युद्भावन प्रकारभेद एवायमिति १७ अविशेषापादनेन प्रत्यवस्थानमविशेषसमा जातिः यथा यदि शब्दघटयोरेकोधर्मः कृतकत्वमिष्यते तर्हि समानधर्मयोगात्तयोरविशेषे तद्वदेव सर्वपदार्थानामविशेषः प्रसज्यत इति १८ उपपत्त्या प्रत्यवस्थानमुपपत्तिसमा जातिः यथा यदि कृतकत्वोपपत्त्या शब्दस्यानित्यत्वं निरवयवत्वोपपत्त्या नित्यत्वमपि कस्मान्न भवति पक्षद्वयोपपत्त्याऽनध्यवसायपर्यवसानत्वं विवक्षितमित्युद्भावनप्रकारभेद एवायम् १९ उपलब्ध्या प्रत्यवस्थानमुपलब्धिसमा जातिः यथाऽनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति प्रयुक्ते प्रत्यवतिष्ठते न खलु प्रयत्नानन्तरीयकत्वमनित्यत्वे साधनं साधनं हि तदुच्यते येन विना न साध्यमुपलभ्यते उपलभ्यते च प्रयत्नानन्तरीयकत्वेन विनापि विद्युदादावनित्यत्वं

शब्देऽपि क्वचिद्वायुवेगभज्यमानवनस्पत्यादिजन्ये तथैवेति २० अनुपलब्ध्या प्रत्यवस्थानमनुपलब्धिसमा जातिः यथा तत्रैव प्रयत्नानन्तरीयकत्वहेतावुपन्यस्ते सत्याह जातिवादी न प्रयत्नकार्यः शब्दः प्रागुच्चारणादस्त्येव आवरणयोगात्तु नोपलभ्यते। आवरणानुपलम्भेऽप्यनुपलम्भाच्चास्त्येव शब्द इति चेत्, आवरणानुपलब्धेप्यनुपलम्भसद्भावात् आवरणानुपलम्भादभावः तदभावे चावरणोपलब्धेर्भावो भवति ततश्च मृदन्तरितमूलकीलोदकादिवदावरणोपलब्धिकृतमेव शब्दस्य प्रागुच्चारणादग्रहण-मिति प्रयत्नकार्यत्वाभावान्नित्यः शब्द इति २१ साध्यधर्मनित्यानित्यत्वविकल्पेन शब्दनित्यत्वापादनं नित्यसमा जातिः यथाऽनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञाते जातिवादी विकल्पयति येयमनित्यता शब्दस्योच्यते सा किमनित्या नित्या वेति यद्यनित्या तदियमवश्यमपायिनीत्यनित्यताया अपायान्नित्यः शब्दः अथानित्यता नित्यैव तथापि धर्मस्य नित्यत्वात्तस्य च निराश्रयस्यानुपपत्तेस्तदाश्रयभूतः शब्दोऽपि नित्यो भवेत् तदनित्यत्वे तद्धर्मनित्यत्वायोगादित्युभय-थापि नित्यः शब्द इति २२ सर्वभावानित्यत्वोपपादनेन प्रत्यवस्थानमनित्यसमा जातिर्यथा घटेन साधर्म्यमनित्येन शब्द-स्यास्तीति तस्यानित्यत्वं यदि प्रतिपाद्यते तद् घटेन सर्वपदार्थानामस्त्येव किमपि साधर्म्यमिति तेषामप्यनित्यत्वं स्यात् अथ पदार्थान्तराणां तथाभावेऽपि नित्यत्वं तर्हि शब्दस्यापि तन्माभूदिति अनित्यत्वमात्रापादनपूर्वकविशेषोद्भावनाच्चाविशेषसमातो भिन्नेयं जातिः २३ प्रयत्नकार्यनानात्वोपन्यासेन प्रत्यवस्थानं कार्यसमा जातिः यथाऽनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादि-त्युक्ते जातिवाद्याह प्रयत्नस्य द्वैरूप्यं दृष्टं किञ्चिदसदेव तेन जन्यते यथा घटादि किञ्चित्सदेवावरणव्युदासादिनाभिव्यज्यते यथा मृदन्तरितमूलकीलादि एवं प्रयत्नकार्यनानात्वादेष प्रयत्नेन शब्दो व्यज्यते जन्यते चेति संशयति संशयापादनप्रकारभे-दाच्च संशयसमातः कार्यसमाजातिर्भिद्यते २४ तदेवमुद्भावनविषयविकल्पभेदेन जातीनामानन्त्येऽप्यसङ्कीर्णोदाहरणविवक्षया चतुर्विंशतिर्जातिभेदा एते दर्शिताः प्रतिसमाधानं तु सर्वजातीनामन्यथानुपपत्तिलक्षणानुमानलक्षणहेतुपरीक्षणमेव नद्यविप्लुत-

लक्षणे हेतावेवं प्रायाः पांशुपाताः प्रभवन्ति कृतकत्वप्रयत्नानन्तरीयकत्वयोश्च दृढप्रतिबन्धत्वादावरणादिकृतं शब्दानुपलम्भनमपि त्वनिरयत्नकृतमेव जातिप्रयोगे च परेण कृते सम्यगुत्तरमेव वक्तव्यं न प्रतीपं जात्युत्तरैरेव प्रत्यवस्थेयमासमञ्जस्यप्रसङ्गादिति ॥ छलमपि च सम्यगुत्तरत्वाभावाज्जात्युत्तरमेव (च) उक्तं ह्येतदुद्भावनप्रकारभेदेनानन्तानि जात्युत्तराणीति । तत्र परस्य वदतोऽर्थविकल्पोपपादनेन वचनविघातश्छलं तत्त्रिधा वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलं चेति, तत्र साधारणशब्दे प्रयुक्ते वक्तुरभिप्रेतादर्थान्तरकल्पनया तन्निषेधो वाक्छलं यथा नवकम्बलोऽयं माणवक इति नूतनविवक्षया कथिते परः सङ्ख्यामारोप्य निषेधति कुतोऽस्य नव कम्बला इति । सम्भावनयातिप्रसङ्गिनोऽपि सामान्यस्योपन्यासे हेतुत्वारोपणेन तन्निषेधः सामान्यच्छलं यथाऽहो नु खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसम्पन्न इति ब्राह्मणस्तुतिप्रसङ्गे कश्चिद्वदति सम्भवति ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पदिति तच्छलवादी ब्राह्मणत्वस्य हेतुतामारोप्य निराकुर्वन्नभियुङ्क्ते यदि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पद्भवति व्रात्येऽपि सा भवेद्व्रात्योऽपि ब्राह्मण एवेति । औपचारिके प्रयोगे मुख्यप्रतिषेधेन प्रत्यवस्थानमुपचारच्छलं यथा मञ्चाः क्रोशन्तीति उक्ते परः प्रत्यवतिष्ठते कथमचेतनाः मञ्चाः क्रोशन्ति मञ्चस्थास्तु पुरुषाः क्रोशन्तीति तदत्र छलत्रयेऽपि वृद्धव्यवहारप्रसिद्धशब्दसामर्थ्यपरीक्षणमेव समाधानं वेदितव्यमिति ॥ २९ ॥

साधनदूषणाद्यभिधानं च प्रायो वादे भवतीति वादस्य लक्षणमाह ।

तत्त्वसंरक्षणार्थं प्राश्निकादिसमक्षं साधनदूषणवदनं वादः ॥ २-१-३० ॥

स्वपक्षसिद्धये वादिनः साधनं तत्प्रतिषेधाय प्रतिवादिनो दूषणं प्रतिवादिनोऽपि स्वपक्षसिद्धये साधनं तत्प्रतिषेधाय वादिनो दूषणं तदेवं वादिनः साधनदूषणे प्रतिवादिनोऽपि साधनदूषणे तयोर्वादिप्रतिवादिभ्यां वदनमभिधानं वादः । कथ-

मित्याह प्राश्निकादिसपक्षं प्राश्निकाः सभ्याः "स्वसमयपरसमयज्ञाः, कुलजाः पक्षद्वयेप्सिताः क्षमिणः। वादपथेष्वभियुक्ता, स्तुलासमाः प्राश्निकाः प्रोक्ताः" इत्येवंस्वलक्षणाः आदिग्रहणेन सभापतिप्रतिवादिपरिग्रहः सेयं चतुरङ्गा कथा एकस्याप्यङ्गस्य वैकल्ये कथात्वानुपपत्तेः नहि वर्णाश्रमपालनक्षमं न्यायान्यायव्यवस्थापकं पक्षपातरहितत्वेन समदृष्टिं सभापतिं यथोक्तलक्षणांश्च प्राश्निकान्विना वादिनौ स्वाभिमतसाधनदूषणसरणिमाराधयितुं क्षमौ नापि दुःशिक्षितकुतर्कलेशवाचालबालिशजनविप्लावितो गतानुगतिको जनः सन्मार्गे प्रतिपद्येतेति तस्य फलमाह तत्त्वसंरक्षणार्थं तत्त्वशब्देन तत्त्वनिश्चयः साधुजनहृदयविपरिवर्त्ती गृह्यते तस्य रक्षणं दुर्विदग्धजनजनितविकल्पकल्पनात् इति। ननु तत्त्वरक्षणं जल्पस्य वितण्डाया वा प्रयोजनं यदाह "तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखापरिवरणवदिति।" न, वादस्यापि निग्रहस्थानवत्त्वेन तत्त्वसंरक्षणार्थत्वात् न चास्य निग्रहस्थानवत्त्वमसिद्धम् प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वाद इति वादलक्षणे सिद्धान्ताविरुद्ध इत्यनेनापसिद्धान्तस्य पञ्चावयवोपपन्न इत्यनेन न्यूनाधिकयोर्हेत्वाभासपञ्चकस्य चेत्यष्टानां निग्रहस्थानानामनुज्ञानात् तेषां च निग्रहस्थानान्तरोपलक्षणत्वात् अत एव न जल्पवितण्डे कथे वादस्यैव तत्त्वसंरक्षणार्थत्वात्। ननु यथोक्तोपपन्नच्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः स प्रतिपक्षस्थापनाहीना वितण्डेति लक्षणे भेदाज्जल्पवितण्डे अपि कथे विद्येते एव, न, प्रतिपक्षस्थापनाहीनायाः वितण्डाया कथात्वायोगात् वैतण्डिको हि स्वपक्षमभ्युपगम्यास्थापयन्यत्किञ्चिद्वादेन परपक्षमेव दूषयन्कथमवधेयवचनः, जल्पस्तु यद्यपि द्वयोरपि वादिप्रतिवादिनोः साधनोपालम्भसम्भावनया कथात्वं लभते तथापि न वादादर्थान्तरं वादेनैव चरितार्थत्वात्। छलजातिनिग्रहस्थानभूयस्त्वयोगादचरितार्थ इति चेत्, न, छलजातिप्रयोगस्य दूषणाभासत्वेनाप्रयोज्यत्वात् निग्रहस्थानानां च वादेप्यविरुद्धत्वात्, न खलु खटचपेटामुखबन्धादयोऽनुचिता निग्रहा जल्पेऽप्युपयुज्यन्ते उचितानां च निग्रहस्थानानां वादेऽपि

न विरोधोऽस्ति तत्र वादात् जल्पस्य कश्चिद्विशेषोऽस्ति लाभपूजाख्यातिकामितादीनि तु प्रयोजनानि तत्त्वाध्यवसायसंरक्ष-
णलक्षणप्रधानफलानुबन्धीनि पुरुषधर्मत्वाद्वादेऽपि न निवारयितु पार्यन्ते । ननु छलजातिप्रयोगोऽसदुत्तरत्वाद्वादे न भवति
जल्पे तु तस्यानुज्ञानादस्ति वादजल्पयोर्विशेषः यदाह "दुःशिक्षितकुतर्कांशलेशवाचालिताननाः । शक्याः किम-
न्यथा जेतुं वितण्डाटोपपण्डिताः ॥ १ ॥ गतानुगतिको लोकः कुमार्गं तत्प्रतारितः । मा गादिति छलादीनि प्राह कारुणिको
मुनिः ॥२॥ इति ।" नैवम्, असदुत्तरैः परप्रतिक्षेपस्य कर्तुमयुक्तत्वात् न ह्यन्यायेन जयं यशो धनं वा महात्मानः समीहन्ते ।
अथ प्रबलप्रतिवादिदर्शनात् तज्जये धर्मध्वंससम्भावनातः प्रतिभाक्षयेण सम्यगुत्तरस्याप्रतिभासादसदुत्तरैरपि पांशुभिरिवा-
वकिरन्नेकान्तपराजयाद्वरं सन्देह इति धिया न दोषमावहतीति चेत्, न, अस्यापवादिकस्य जात्युत्तरप्रयोगस्य कथान्तर-
समर्थनसामर्थ्याभावात् वाद एव द्रव्यक्षेत्रकालभावानुसारेण यद्यसदुत्तरं कथञ्चन प्रयुञ्जीत किमेतावता कथान्तर मसज्येत
तस्माज्जल्पवितण्डानिराकरणेन वाद एवैकः कथाप्रथां लभत इति स्थितम् ॥ ३० ॥

वादश्च जयपराजयावसानो भवतीति जयपराजययोर्लक्षणमाह ।

स्वपक्षस्य सिद्धिर्जयः ॥ २-१-३१ ॥

वादिनः प्रतिवादिनो वा या स्वपक्षस्य सिद्धिः सा जयः सा च स्वपक्षसाधनदोषपरिहारेण परपक्षसाधन-
दोषोद्भावनेन न भवति स्वपक्षे साधनमब्रुवन्नपि प्रतिवादी वादिसाधनस्य विरुद्धतामुद्भावयन्वादिनं जयति विरुद्धतोद्भा-
वनेनैव स्वपक्षे साधनस्योक्तत्वात् यदाह "विरुद्धहेतुमुद्भाव्य वादिनं जयतीतरः" इति ॥ ३१ ॥

असिद्धिः पराजयः ॥ २–१–३२ ॥

वादिनः प्रतिवादिनो वा या स्वपक्षस्यासिद्धिः सा पराजयः सा च साधनाभासाभिधानात् सम्यक्साधनेऽपि वा परोक्तदूषणानुद्धरणाद्भवति ॥ ३२ ॥

ननु यद्यसिद्धिः पराजयः स तर्हि कीदृशो निग्रहो निग्रहान्ता हि कथा भवतीत्याह ।

स निग्रहो वादिप्रतिवादिनोः ॥ २–१–३३ ॥

स पराजय एव वादिप्रतिवादिनोर्निग्रहो न वधबन्धादि अथवा स एव स्वपक्षासिद्धिरूपपराजयो निग्रहहेतुत्वान्निग्रहो नान्यो यथाहुः परे " विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानमिति " ॥ ३३ ॥

तत्राह ।

न विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्तिमात्रम् ॥ २–१–३४ ॥

विपरीता कुत्सिता विगर्हणीया प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः साधनाभासे साधनबुद्धिर्दूषणाभासे च दूषणबुद्धिः, अप्रतिपत्तिस्त्वारम्भविषयेऽनारम्भः, स च साधने दूषणं दूषणे चोद्धरणं तयोरकरणमप्रतिपत्तिः, द्विधा हि वादी पराजीयते यथा कर्त्तव्यमप्रतिपद्यमानो विपरीतं वा प्रतिपद्यमान इति विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्ती एव विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्तिमात्रं न पराजयहेतुः किन्तु स्वपक्षस्यासिद्धिरेवेति विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योश्च निग्रहस्थानत्वनिरासात्तद्भेदानामपि निग्रहस्थानत्वं निरस्तं ते च

निरर्थकमविज्ञातार्थम-
द्वाविंशतिर्भवन्ति तद्यथा प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं
पार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपः मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगो ऽप-
सिद्धान्तो हेत्वाभासश्चेति । अत्राननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपः पर्यनुयोज्योपेक्षणमित्यप्रतिपत्तिप्रकाराः शेषा विप्रतिपत्ति-
भेदाः, तत्र प्रतिज्ञाहानेर्लक्षणं “ प्रतिदृष्टान्तधर्म्मानुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिरिति ” सूत्रम्, अस्य भाष्यकारीयं व्याख्यानं सा-
ध्यधर्मप्रत्यनीकेन धर्मेण प्रत्यवस्थितः प्रतिदृष्टान्तधर्मं स्वदृष्टान्तेऽनुजानन् प्रतिज्ञां जहातीति प्रतिज्ञाहानिः यथाऽनित्यः शब्दः
ऐन्द्रियकत्वाद् घटवदित्युक्ते परः प्रत्यवतिष्ठते सामान्यमैन्द्रियकं नित्यं दृष्टं कस्मान्न तथा शब्दोऽपीत्येवं स्वप्रयुक्तस्य हेतो-
राभासतामवस्यन्नपि कथावसानमकृत्वा प्रतिज्ञात्यागं करोति यद्यैन्द्रियकं सामान्यं नित्यं कामं घटोऽपि नित्योऽस्त्विति स
खल्वयं साधनस्य दृष्टान्तस्य नित्यत्वं प्रसञ्जयन्निगमनान्तमेव पक्षं जहाति पक्षं च परित्यजन् प्रतिज्ञां जहातीत्युच्यते प्रति-
ज्ञाश्रयत्वात् पक्षस्येति, तदेतदसङ्गतमेव, साक्षाद्दृष्टान्तहानिरूपत्वात् तस्यास्तत्रैव धर्मपरित्यागात्, परम्परया तु हेतूपनयनिग-
मनानामपि त्यागो, दृष्टान्तासाधुत्वे तेषामप्यसाधुत्वात् तथाच प्रतिज्ञाहानेरेवेत्यसङ्गतमेव। वार्त्तिककारस्तु व्याचष्टे दृष्टश्चासा-
वन्ते स्थितत्वादन्तश्चेति दृष्टान्तः सपक्षः प्रतिदृष्टान्तः प्रतिपक्षः प्रतिपक्षस्य धर्मं स्वपक्षेऽभ्यनुजानन् प्रतिज्ञां जहाति यदि
सामान्यमैन्द्रियकं नित्यं शब्दोऽप्येवमस्त्विति, तदेतदपि व्याख्यानमसङ्गतम् इत्थमेव प्रतिज्ञाहानेरवधारयितुमशक्यत्वात् न
खलु प्रतिपक्षस्य धर्मं स्वपक्षेऽभ्यनुजानत एव प्रतिज्ञात्यागो येनायमेक एव प्रकारः प्रतिज्ञाहानौ स्यात् अधिक्षेपादिभिराकुली-
भावात् प्रकृत्या सभाभीरुत्वादन्यमनस्कत्वादेर्वा निमित्तात् किञ्चित्साध्यत्वेन प्रतिज्ञाय तद्विपरीतं प्रतिजानानस्याप्युपलम्भात्
पुरुषभ्रान्तेरनेककारणत्वोपपत्तिरिति १ । प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे परेण कृते तत्रैव धर्मिणि धर्मान्तरं साधनीयमभिदधतः प्रतिज्ञान्तरं
नाम निग्रहस्थानं भवति अनित्यः शब्दः ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते तथैव सामान्येन व्यभिचारे नोदिते यदि ब्रूयाद्युक्तं सामान्यमै-

प्र० मी०
॥ ३९ ॥

न्द्रियकं नित्यं तद्धि सर्वगतमसर्वगतस्तु शब्द इति सोऽयमनित्यः शब्द इति पूर्वं प्रतिज्ञातः प्रतिज्ञान्तरमसर्वगतः शब्द इति कुर्वन् प्रतिज्ञान्तरेण निगृहीतो भवति, एतदपि प्रतिज्ञाहानिवन्न युक्तम्, तस्याप्यनेकनिमित्ततोपपत्तेः प्रतिज्ञाहानितश्चास्य कथं भेदः पक्षत्यागस्योभयत्राविशेषात् यथैव हि प्रतिदृष्टान्तधर्मस्य स्वदृष्टान्तेऽभ्यनुज्ञानात् पक्षत्यागस्तथा प्रतिज्ञान्तरादपि यथाच स्वपक्षसिद्ध्यर्थं प्रतिज्ञान्तरं विधीयते तथा शब्दानित्यत्वसिद्ध्यर्थं भ्रान्तिवशाच्छब्दोऽपि नित्योऽस्त्वित्यनुज्ञानं यथा चाभ्रान्तस्येदं विरुद्ध्यते तथा प्रतिज्ञान्तरमपि, निमित्तभेदाच्च तद्भेदेऽनिष्टनिग्रहस्थानान्तराणामप्यनुप्रसङ्गः स्यात् तेषां च तत्रान्तर्भावे प्रतिज्ञान्तरस्यापि प्रतिज्ञाहानावन्तर्भावः स्यादिति २। प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधो नाम निग्रहस्थानं भवति यथा गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्यानुपलब्धेरिति सोऽयं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधो यदि गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं कथं रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्यानुपलब्धिः अथ रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्यानुपलब्धिः कथं गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमिति तदयं प्रतिज्ञाविरुद्धाभिधानात्पराजीयते, तदेतदसङ्गतम्, यतो हेतुना प्रतिज्ञायाः प्रतिज्ञात्वे निरस्ते प्रकारान्तरतः प्रतिज्ञाहानिरेवेयमुक्ता स्यात् हेतुदोषो वा विरुद्धतालक्षणो न प्रतिज्ञादोष इति ३। पक्षसाधने परेण दूषिते तदुद्धरणाशक्त्या प्रतिज्ञामेव निह्नुवानस्य प्रतिज्ञासंन्यासो नाम निग्रहस्थानं भवति यथाऽनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते तथैव सामान्येनानैकान्तिकतायामुद्भावितायां यदि ब्रूयात्क एवमाहानित्यः शब्द इति प्रतिज्ञासंन्यासात्पराजितो भवतीति एतदपि प्रतिज्ञाहानितो न भिद्यते हेतोरनैकान्तिकत्वोपलम्भेनात्रापि प्रतिज्ञायाः परित्यागाविशेषात् ४। अविशेषाऽभिहिते हेतौ प्रतिषिद्धे तद्विशेषणमभिदधतो हेत्वन्तरं नाम निग्रहस्थानं भवति तस्मिन्नेव प्रयोगे तथैव सामान्यस्य व्यभिचारेण दूषिते जातिमत्त्वे सतीत्यादिविशेषणमुपाददानो हेत्वन्तरेण निगृहीतो भवति इदमप्यतिप्रसक्तं यतोऽविशेषोक्ते दृष्टान्ते उपनये निगमने वा प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो दृष्टान्ताद्यन्तरमपि निग्रहस्थानान्तरमनुपज्येत तत्राप्याक्षेपसमाधानानां समानत्वादिति ५। प्रकृतार्थादर्थान्तरं तदनौपयिकमभिदध-

तोऽर्थान्तरं नाम निग्रहस्थानं भवति यथाऽनित्यः शब्दः कृतकत्वादिति हेतुः हेतुरिति हिनोतेर्धातोस्तुप्रत्यये कृदन्तं पदं पदं च नामाख्यातनिपातोपसर्गा इति प्रत्ययनामादीनि व्याचक्षाणोऽर्थान्तरेण निगृह्यते, एतदप्यर्थान्तरं निग्रहस्थानं समर्थे साधने दूषणे वा प्रोक्ते निग्रहाय कल्प्येतासमर्थे वा न तावत्समर्थे स्वसाध्यं प्रसाध्य नृत्यतोऽपि दोषाभावाल्लोकवत् असमर्थेऽपि प्रतिवादिनः पक्षसिद्धौ तन्निग्रहाय स्यादसिद्धौ वा प्रथमपक्षे तत्पक्षासिद्धिरेवास्य निग्रहो नत्वतो निग्रहस्थानात् द्वितीयपक्षेऽप्यतो न निग्रहः पक्षसिद्धेरुभयोरप्यभावादिति ६। अभिधेयरहितवर्णानुपूर्वीप्रयोगमात्रं निरर्थकं नाम निग्रहस्थानं भवति यथा नित्यः शब्दः कचटतपानां गजडदबत्वाद् घझढधभवदित्येतदपि सर्वथार्थशून्यत्वान्निग्रहाय कल्पेत साध्यानुपयोगाद्वा तत्राद्यविकल्पोऽयुक्तः सर्वथार्थशून्यशब्दस्यैवासम्भवात् वर्णक्रमनिर्देशस्याप्यनुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वोपपत्तेः द्वितीयविकल्पे तु सर्वमेव निग्रहस्थानं निरर्थकं स्यात् साध्यसिद्धावनुपयोगित्वाविशेषात् किञ्चिद्विशेषमात्रेण भेदेन खात्कृतहस्तास्फालनकक्षापिट्टनादेरपि साध्यानुपयोगिनो निग्रहस्थानान्तरत्वानुषङ्ग इति ७। यत्साधनवाक्यं दूषणवाक्यं वा त्रिरभिहितमपि परिषत्प्रतिवादिभ्यां बोद्धुं न शक्यते तदविज्ञातार्थं नाम निग्रहस्थानं भवति। अत्रेदमुच्यते वादिना त्रिरभिहितमपि वाक्यं परिषत्प्रतिवादिभ्यां मन्दमतित्वादविज्ञातं गूढाभिधानतो वा द्रुतोच्चाराद्वा प्रथमपक्षे सत्साधनवादिनोऽप्येतन्निग्रहस्थानं स्यात् तत्राप्यनयोर्मन्दमतित्वेनाविज्ञातत्वसम्भवात् द्वितीयपक्षे तु यत्र वाक्यप्रयोगेऽपि तत्प्रसङ्गो गूढाभिधानतया परिषत्प्रतिवादिनोर्महाप्राज्ञयोरप्यविज्ञातत्वोपलम्भात् अथाभ्यामविज्ञातमप्येतद्वादी व्याचष्टे गूढोपन्यासमप्यात्मनः स एव व्याचष्टामव्याख्याने तु जयाभाव एवास्य न पुनर्निग्रहः परस्य पक्षसिद्धेरभावात् द्रुतोच्चारेऽप्यनयोः कथञ्चित् ज्ञानं सम्भवत्येव सिद्धान्तवेदित्वात् साध्यानुपयोगिनि तु वादिनः प्रलापमात्रे तयोरविज्ञानं नाविज्ञातार्थं वर्णक्रमनिर्देशवत् ततो नेदमविज्ञातार्थं निरर्थकाद्भिद्यत इति ८। पूर्वापरासङ्गतपदसमूहप्रयोगादप्रतिष्ठितवाक्यार्थमपार्थकं नाम निग्रहस्थानं

प्र० मी०
॥ ४० ॥

भवति यथा दश दाडिमानि षडपूपा इत्यादि, एतदपि निरर्थकान्नभिद्यते यथैव हि गजडदबादौ वर्णानां नैरर्थक्यं तथात्र पदानामिति यदि पुनः पदनैरर्थक्यं वर्णनैरर्थक्यादन्यत्वान्निग्रहस्थानान्तरं तर्हि वाक्यनैरर्थक्यस्याप्याभ्यामन्यत्वान्निग्रहस्थानान्तरत्वं स्यात् पदवत्पौर्वापर्येणाप्रयुज्यमानानां वाक्यानामप्यनेकधोपलम्भात् "शङ्खः कदल्यां कदली च भेर्यां तस्यां च भेर्यां सुमहद्विमानम् । तच्छङ्खभेरीकदलीविमानमुन्मत्तगङ्गप्रतिमं बभूव" इत्यादिवत्, यदि पुनः पदनैरर्थक्यमेव वाक्यनैरर्थक्यं पदसमुदायात्मकत्वात् तस्य, तर्हि वर्णनैरर्थक्यमेव पदनैरर्थक्यं स्याद्वर्णसमुदायात्मकत्वात् तस्य, वर्णानां सर्वत्र निरर्थकत्वात् पदस्यापि तत्प्रसङ्गश्चेत्तर्हि पदस्यापि निरर्थकत्वात् तत्समुदायात्मनो वाक्यस्यापि नैरर्थक्यानुषङ्गः, पदस्यार्थवत्त्वेन पदार्थापेक्षया तस्यापि तदस्तु प्रकृतिप्रत्ययादिवत् न खलु प्रकृतिः केवला पदं प्रत्ययो वा नाप्यनयोरनर्थकत्वम् अभिव्यक्तार्थाभावादनर्थकत्वे पदस्यापि तत्स्यात् यथैव हि प्रकृत्यर्थः प्रत्ययेनाभिव्यज्यते प्रत्ययार्थश्च प्रकृत्या तयोः केवलयोरप्रयोगात्तथा देवदत्तस्तिष्ठतीत्यादिप्रयोगे स्याद्यन्तपदार्थस्य त्याद्यन्तपदार्थस्य च स्याद्यन्तपदेनाभिव्यक्तेः केवलस्याप्रयोगः पदान्तरापेक्षस्य पदस्य सार्थकत्वं प्रकृत्यपेक्षस्य प्रत्ययस्य तदपेक्षस्य च प्रकृत्यादिवर्णस्य समानमिति ९ । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनवचनक्रममुल्लङ्घ्यावयवविपर्यासेन प्रयुज्यमानमनुमानवाक्यमप्राप्तकालं नाम निग्रहस्थानं भवति स्वप्रतिपत्तिवत्परप्रतिपत्तेर्जनने परार्थानुमाने क्रमस्याप्यङ्गत्वात् एतदप्यपेशलम्, प्रेक्षावतां प्रतिपत्तॄणामवयवक्रमानियमं विनाप्यर्थप्रतिपत्त्युपलम्भात् ननु यथापि शब्दाच्छ्रुताच्छब्दस्मरणं ततोऽर्थप्रत्यय इति शब्दादेवार्थप्रत्ययः परम्परया तथा प्रतिज्ञाद्यवयवव्युत्क्रमात् तत्क्रमस्मरणं ततो वाक्यार्थप्रत्ययो न पुनस्तद्व्युत्क्रमात्, इत्यप्यसारम्, एवंविधप्रतीत्यभावात् यस्माद्धि शब्दादुच्चरिताद्यत्रार्थे प्रतीतिः स एव तस्य वाचको नान्योऽन्यथा शब्दात्तत्क्रमाच्चापशब्दे तद्व्यतिक्रमे च स्मरणं ततोऽर्थप्रतीतिरित्यपि वक्तुं शक्येत, एवं शब्दान्वाख्यानवैयर्थ्यमिति चेत्, नैवं, वादिनोऽनिष्टमात्रापादनात् अप-

शब्देपि चान्वाख्यानस्योपलम्भात् संस्कृताच्छब्दात्सत्यात् धर्मोऽन्यस्मादधर्म इति नियमे चान्यधर्माधर्मोपायानुष्ठानवैयर्थ्यं
धर्माधर्मयोश्चाप्रतिनियमप्रसङ्गोऽधार्मिके धार्मिके च तच्छब्दोपलम्भात् भवतु वा तत्क्रमादर्थप्रतीतिस्तथाप्यर्थप्रत्ययः क्रमेण
स्थितो येन वाक्येन व्युत्क्रम्यते तन्निरर्थकं न त्वप्राप्तकालमिति १० । पञ्चावयवे वाक्ये प्रयोक्तव्ये तदन्यतमेनाप्यवयवेन हीनं
न्यून नाम निग्रहस्थानं भवति साधनाभावे साध्यसिद्धेरभावात् प्रतिज्ञादीनां च पञ्चानामपि साधनत्वादित्यप्यसमीचीनं
पञ्चावयवप्रयोगमन्तरेणापि साध्यसिद्धेरभिधानात् प्रतिज्ञाहेतुप्रयोगमन्तरेणैव तत्सिद्धेरभावात् अतस्तद्धीनमेव न्यूनं निग्रहस्था-
नमिति ११ । एकेनैव हेतुनोदाहरणेनवाऽर्थे हेत्वन्तरमुदाहरणान्तरं वा वदतोऽधिकं नाम निग्रहस्थानं भवति निष्प्रयोजनाभि-
धानात्, एतदप्ययुक्तम्, तथाविधाद्वाक्यात्पक्षसिद्धौ पराजयायोगात्, कथं चैवं प्रमाणसम्प्लवोऽभ्युपगम्येताभ्युपगमे वाधिका-
न्निग्रहाय जायेत, प्रतिपत्तिदार्ढ्यसंवादसिद्धिप्रयोजनसद्भावान्न निग्रह इत्यन्यत्रापि समानम् । हेतुनोदाहरणेन चैकेन प्रसाधिते-
ऽप्यर्थे द्वितीयस्य हेतोरुदाहरणस्य वा नानर्थक्यं तत्प्रयोजनसद्भावात् न चैवमनवस्था कस्यचित्कचिन्निराकाङ्क्षतोपपत्तेः प्र-
माणान्तरवत्, कथं चास्य कृतकत्वादौ स्वार्थिकप्रत्ययस्य वचनं यत्कृतकं तदनित्यमिति व्याप्तौ यत्तद्वचनवृत्तिपदप्रयोगादेव
चार्थप्रतिपत्तौ वाक्यप्रयोगोऽधिकत्वान्निग्रहस्थानं न स्यात् । तथाविधस्याप्यस्य प्रतिपत्तिविशेषोपायत्वान्नेति चेत्, कथमने-
कस्य हेतोरुदाहरणस्य वा तदुपायभूतस्य वचनं निग्रहाधिकरणं निरर्थकस्य तु वचनं निरर्थकत्वादेव निग्रहस्थानं नाधिक-
त्वादिति १२ । शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तं नाम निग्रहस्थानं भवत्यन्यत्रानुवादात् शब्दपुनरुक्तं नाम यत्र स एव
शब्दः पुनरुच्चार्यते यथाऽनित्यः शब्दोऽनित्यः शब्द इति अर्थपुनरुक्तं यत्र सोऽर्थः प्रथममन्येन शब्देनोक्तः पुनः
पर्यायान्तरेणोच्यते यथा नित्यः शब्दोऽविनाशी ध्वनिरिति, अनुवादे तु पौनरुक्त्यमदोषो यथा हेत्वपदेशात्
प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति । अत्रार्थपुनरुक्तमेवानुपपन्नं न शब्दपुनरुक्तमर्थभेदेन शब्दसाम्येप्यस्य सम्भवात् यथा

“हसति हसति स्वामिन्युच्चैर्रुदत्यतिरोदिति, कृतपरिकरं स्वेदोद्गारि प्रधावति धावति । गुणसमुदितं दोषापेतं प्रणिन्दति निन्दति, धनलवपरिक्रीतं यन्त्रं प्रनृत्यति नृत्यति” १ इत्यादि । ततः स्पष्टार्थवाचकैस्तैरेवान्यैर्वा शब्दैः सभ्याः प्रतिपादनीयाः तदप्रतिपादकशब्दानां तु सकृत्पुनः पुनर्वाऽभिधानं निरर्थकं न तु पुनरुक्तमिति, यदप्यर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनर्वचनं पुनरुक्तमुक्तं यथाऽसत्सु मेघेषु वृष्टिर्न भवतीत्युक्तेऽर्थादापद्यते सत्सु भवतीति तत्कण्ठेन कथ्यमानं पुनरुक्तं भवति, अर्थगत्यर्थे हि शब्दप्रयोगे प्रतीतेऽर्थे किं तेनेति, एतदपि प्रतिपन्नार्थप्रतिपादकत्वेन वैयर्थ्यान्निग्रहस्थानं नान्यथा तथा-चेदं निरर्थकान्न विशेष्येतेति १३ । पर्षदा विदितस्य वादिना त्रिरभिहितस्यापि यदप्रत्युच्चारणं तदननुभाषणं नाम निग्रहस्थानं भवति अप्रत्युच्चारयत्किमाश्रयं दूषणमभिदधातीत्यत्रापि किं सर्वस्य वादिनोक्तस्याननुभाषणमुत (प्रयत्ना?)यन्नान्तरीयिका साध्यसिद्धिस्तस्येति । तत्राद्यः पक्षोऽयुक्तः परोक्तमशेषमप्रत्युच्चारयतोऽपि दूषणवचनाव्याघातात् यथा सर्वमनित्यं सत्त्वादित्युक्ते सत्त्वादित्ययं हेतुर्विरुद्ध इति हेतुमेवोच्चार्य विरुद्धतोद्भाव्यते क्षणक्षयाद्येकान्ते सर्वथार्थक्रियाविरोधात्सत्त्वानुपपत्तेरिति समर्थ्यते च तावता परोक्तहेतोर्दूषणात्किमन्योच्चारणेन अतो यन्नान्तरीयिका साध्यसिद्धिस्तस्यैवाप्रत्युच्चारणमननुभाषणं प्रतिपत्तव्यम् । अथैवं दूषयितुमसमर्थः शास्त्रार्थपरिज्ञानविशेषविकलत्वात्तदायमुत्तराप्रतिपत्तेरेव तिरस्क्रियते न पुनरननुभाषणादिति १४ । पर्षदा विज्ञातस्यापि वादिवाक्यार्थस्य प्रतिवादिनो यदज्ञानं तदज्ञानं नाम निग्रहस्थानं भवति अविदितोत्तरविषयो हि कोत्तरं ब्रूयात् न चाननुभाषणमेवेदं ज्ञातेऽपि वस्तुन्यनुभाषणासामर्थ्यदर्शनात्, एतदप्यसाम्प्रतम्, प्रतिज्ञाहान्यादिनिग्रहस्थानानां भेदभावानुषङ्गात् तत्राप्यज्ञानस्यैव सम्भवात् तेषां तत्प्रभेदत्वे वा निग्रहस्थानप्रतिनियमाभावप्रसङ्गः परोक्तस्यार्थाज्ञानादिभेदेन निग्रहस्थानानेकत्वप्रसङ्गात् १५ । परपक्षे गृहीतेऽप्यनुभाषितेऽपि तस्मिन्नुत्तराप्रतिपत्तिरप्रतिभा नाम निग्रहस्थानं भवति एषाप्यज्ञानान्न भिद्यते १६ । कार्यव्यासङ्गात्कथाविच्छेदो विक्षेपो नाम निग्रहस्थानं भवति सिसाधयिषितस्यार्थस्याशक्यसाध-

नतामरसाय कथां विच्छिनत्तीदं मे करणीयं परिहीयते पीनसेन कण्ठ उपरुद्ध इत्याद्यभिधाय कथां विच्छिन्दन् विक्षेपेण पराजीयते एतदप्यज्ञानतो नार्थान्तरमिति १७। स्वपक्षे परापादितदोषमनुद्धृत्य तमेव परपक्षे प्रतीपमापादयतो मतानुज्ञा नाम निग्रहस्थानं भवति चौरो भवान् पुरुषत्वात्प्रसिद्धचौरवदित्युक्ते भवानपि चोरः पुरुषत्वादिति ब्रुवन्नात्मनः परापादितं चौरत्वदोषमभ्युपगतवान् भवतीति मतानुज्ञया निगृह्यते इदमप्यज्ञानान्न भिद्यते। अनेकान्तिकता चात्र हेतोः स ह्यात्मीयहेतोरात्मीयेनैवानैकान्तिकतां दृष्ट्वा प्राह भवत्पक्षेऽप्ययं दोषः समानस्त्वमपि पुरुषो भवसीत्यनैकान्तिकत्वमेवोद्भावयतीति १८। निग्रहप्राप्तस्यानिग्रहः पर्यनुयोज्योपेक्षणं नाम निग्रहस्थानं भवति, पर्यनुयोज्यो नाम निग्रहोपपत्त्यावश्यं नोदनीय इदं ते निग्रहस्थानमुपनतमतो निगृहीतोऽसीत्येवं वचनीयस्तमुपेक्ष्य न निगृह्णाति यः स पर्यनुयोज्योपेक्षणे निगृह्यते एतच्च कस्य निग्रह इति अनुयुक्तया परिषदोद्भावनीयं न त्वसावात्मनो दोषं विवृणुयादहं निग्राह्यस्त्वयोपेक्षित इति एतदप्यज्ञानान्न भिद्यते १९। अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानानुयोगो निरनुयोज्यानुयोगो नाम निग्रहस्थानं भवति, उपपन्नवादिनमप्रमादिनमनिग्रहार्हमपि निगृहीतोऽसीति यो ब्रूयात्स एवाभूतदोषोद्भावनान्निगृह्यते एतदपि नाज्ञानाद्व्यतिरिच्यते २० । सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात्कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्तो नाम निग्रहस्थानं भवति, यः प्रथमं कञ्चित् सिद्धान्तमभ्युपगम्य कथामुपक्रमते तत्र च सिसाधयिषितार्थसाधनाय परोपालम्भाय वा सिद्धान्तविरुद्धमभिधत्ते सोऽपसिद्धान्तेन निगृह्यते एतदपि प्रतिवादिनः प्रतिपक्षसाधने सत्येव निग्रहस्थानं नान्यथेति २१ । हेत्वाभासाश्च यथोक्ता असिद्धविरुद्धादयो निग्रहस्थानम्, अत्रापि विरुद्धहेतूद्भावनेन प्रतिपक्षसिद्धेर्निग्रहाधिकरणत्वं युक्तमसिद्धाद्युद्भावने तु प्रतिवादिना प्रतिपक्षसाधने कृते तद्युक्तं नान्यथेति २२ ॥ तदेवमक्षपादोपदिष्टं पराजयाधिकरणं परीक्ष्य सौगताभिमतं तत्परीक्ष्यते ॥ नाप्यसाधनाङ्गवचनादोषोद्भावने स्वपक्षस्यासिद्धिरेव पराजयो नासाधनाङ्गवचनमदोषोद्भावनं च, यथाह धर्मकीर्तिः, "असाधनाङ्गवचनमदोषोद्भावनं द्वयोः निग्रहस्थानमन्यत्तु न युक्तमिति नेष्यते" अत्र

हि स्वपक्षं साधयन्वादिप्रतिवादिनोरन्यतरोऽसाधनाङ्गवचनाददोषोद्भावनाद्वा परं निगृह्णाति, प्रथमपक्षे स्वपक्षसिद्ध्यैवास्य पराजयादन्योद्भावनं व्यर्थम्, द्वितीयपक्षे साधनाङ्गवचनाद्युद्भावनेपि न कस्यचिज्जयः पक्षसिद्धेरुभयोरभावात् । यच्चास्य व्याख्यानं साधनं सिद्धिस्तदङ्गं त्रिरूपं लिङ्गं तस्यावचनं तूष्णीम्भावो यत्किञ्चिद्भाषणं वा साधनस्य वा त्रिरूपलिङ्गस्याङ्गं समर्थनं विपक्षे बाधकप्रमाणोपदर्शनरूपं तस्यावचनं वादिनो निग्रहस्थानमिति तत्पञ्चावयवप्रयोगवादिनोपि समानम्, शक्यं हि तेनाप्येवं वक्तुं सिद्ध्यङ्गस्य पञ्चावयवप्रयोगस्यावचनात्सौगतस्य वादिनो निग्रहः । ननु चास्य तदवचनेऽपि निग्रहः प्रतिज्ञानिगमनयोः पक्षधर्मोपसंहारसामर्थ्येन गम्यमानत्वाद्गम्यमानयोश्च वचने पुनरुक्तत्वानुषङ्गात् तत्प्रयोगेऽपि हेतुप्रयोगमन्तरेण साध्यार्थाप्रसिद्धेरित्यप्यसत्, पक्षधर्मोपसंहारस्याप्येवं वचनानुषङ्गात् । अथ सामर्थ्याद्गम्यमानस्यापि यत्सत्तत्सर्वं क्षणिकं यथा घटः संश्च शब्द इति पक्षधर्मोपसंहारस्य वचनहेतोरपक्षधर्मत्वे त्वसिद्धत्वव्यवच्छेदार्थम्, तर्हि साध्याधारसन्देहापनोदार्थं गम्यमानाया अपि प्रतिज्ञायाः प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयानामेकार्थप्रतिप्रदर्शनार्थं निगमनस्य वचनं किं न स्यात् नहि प्रतिज्ञादीनामेकार्थत्वोपदर्शनमन्तरेण सङ्गतत्वं घटते भिन्नविषयप्रतिज्ञादिवत् । ननु प्रतिज्ञातः साध्यसिद्धौ हेत्वादिवचनमनर्थकमेव स्यात् अन्यथा नास्याः साधनाङ्गतेति चेत्, तर्हि भवतोपि हेतुतः साध्यसिद्धौ दृष्टान्तोऽनर्थकः स्यात्, अन्यथा नास्य साधनाङ्गतेति समानम् । ननु साध्यसाधनयोर्व्याप्तिप्रदर्शनार्थत्वात् नानर्थको दृष्टान्तस्तत्र तदप्रदर्शने हेतोरगमकत्वादित्यप्ययुक्तं सर्वानित्यत्वसाधने सत्त्वादेर्दृष्टान्तासम्भवतोऽगमकत्वानुषङ्गात् विपक्षव्यावृत्त्या सत्त्वादेर्गमकत्वे वा सर्वत्रापि हेतोस्तथैव गमकत्वप्रसङ्गात् दृष्टान्तोऽनर्थक एव स्यात् विपक्षव्यावृत्त्या च हेतुं समर्थयन् कथं प्रतिज्ञां प्रतिक्षिपेत् तस्याश्चानभिधाने क्व हेतुः साध्यं वा वर्त्तेत । गम्यमाने प्रतिज्ञाविषय एवेति चेत्, तर्हि गम्यमानस्यैव हेतोरपि समर्थनं स्यान्न तूक्तस्य, अथ गम्यमानस्यापि हेतोर्मन्दमतिप्रतिपत्त्यर्थं वचनम्, तथा प्रतिज्ञावचने कोऽपरितोषः । यच्चेदमसाधनाङ्गमित्यस्य व्याख्यानान्तरं साधर्म्येण वचने वैधर्म्यव-

न स्यात् क्वचिदेकत्रापि पक्षे साधनसामर्थ्यज्ञानाज्ञानयोः सम्भवात् न खलु शब्दादौ नित्यत्वस्याऽनित्यत्वस्य वा परीक्षाया- मेकस्य साधनसामर्थ्ये ज्ञानमन्यस्य चाज्ञानं जयस्य पराजयस्य वा निबन्धनं न भवति, युगपत्साधनासामर्थ्यज्ञाने च वादि- प्रतिवादिनोः कस्य जयः पराजयो वा स्यादविशेषात्, न कस्यचिदिति चेत् तर्हि साधनवादिनो वचनाधिक्यकारिणः सा- धनसामर्थ्याज्ञानसिद्धेः प्रतिवादिनश्च वचनाधिक्यदोषोद्भावनात्तद्दोषमात्रज्ञानसिद्धेर्न कस्यचिज्जयः पराजयो वा स्यात्, नहि यो यद्दोषं वेत्ति स तद्गुणमपि कुतश्चिन्मारणशक्तौ वेदनेऽपि विष(य?) द्रव्यस्य कुष्ठापनयनशक्तौ संवेदनानुदयात् तन्न तत्सा- मर्थ्यज्ञानाज्ञाननिबन्धनौ जयपराजयौ व्यवस्थापयितुं शक्यौ यथोक्तदोषानुषङ्गात् स्वपक्षसिद्ध्यसिद्धिनिबन्धनौ तु तौ निरवद्यौ पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहवैयर्थ्याभावात् कस्यचित् कुतश्चित्स्वपक्षसिद्धौ निश्चितायां परस्य तत्सिद्ध्यभावतः सकृज्जयपरा- जयप्रसङ्गात् यच्चेदमदोषोद्भावनमित्यस्य व्याख्यानं प्रसज्यप्रतिषेधे दोषोद्भावनाभावमात्रमदोषोद्भावनं पर्युदासे तु दोषाभा- सानामन्यदोषाणां चोद्भावनं प्रतिवादिनो निग्रहस्थानमिति तद्वादिना दोषवति साधने प्रयुक्ते सत्यनुमतमेव यदि वादी स्वपक्षं साधयेन्नान्यथा, वचनाधिक्यं तु दोषः प्रागेव प्रतिविहितो यथैव हि पञ्चावयवप्रयोगे वचनाधिक्यं यथा निग्रहस्थानं तथा त्र्यवयवप्रयोगे न्यूनतापि स्याद्विशेषाभावात् प्रतिज्ञादीनि हि पञ्चाप्यनुमानं प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवा इत्यभिधानात् तेषां मध्येऽन्यतमस्याप्यभिधाने न्यूनताख्यो दोषोऽनुषज्यत एव हीनमन्यतमेनापि न्यूनमिति वचनात् ततो जयेतरव्यवस्थायां नान्यन्निमित्तमुक्तान्निमित्तादित्यलम् प्रसङ्गेन, अयं च प्रागुक्तश्चतुरङ्गो वादः कदाचित्पत्रावलम्बनमप्य- पेक्षतेऽतस्तल्लक्षणमत्रावश्याभिधातव्यं यतो नाविज्ञातस्वरूपस्यावलम्बनं जयाय प्रभवति न चाविज्ञातस्वरूपं परपत्रं भेत्तुं शक्यमित्याहुः ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायाः प्रमाणमीमांसायास्तद्वृत्तेश्च द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथममाह्निकं समाप्तम् ॥